

XIINXALA ERGAA WEEDDUU DABOO GODINA WALLAGGA BAHAA

QORATAAN: FAYYEERAA MALLASAA

QORANNOO DIGRII LAMMAFAA (MA) AFAAN OROMOO FI OGBARRUU
BARSII SUUTIIN GUUTTACHUUF QOPHAA'EE YUUNIVARSIITII JIMMAA

KOLLEEJII, SAAYINSII HAWAASAA FI HUMAANIITIITTI
MUUMMEE BARNOOTA AFAANOROMOO FI OGBARRUUTTIF DHIYAATE

HAGAYYA, 2014

JIMMAA, OROMIYAA

XIINXALA ERGAA WEEDDUU DABOO GODINA
WALLAGGA BAHAA

QORATAAN: FAYYEERAA MALLASAA
GORSITUUN: ALAMITUU OLII (PhD)

GARGAARAA GORSAA; ALAMAYYOO FAQQADAA (PhD)

QORANNOO DIGRII LAMMAFAA (MA) AFAAN OROMOO FI OGBARRUU
BARSII SUUTIIN GUUTTACHUUF QOPHAA 'EE YUUNIVARSIITII JIMMAA

KOLLEEJII, SAAYINSII HAWAASAA FI HUMAANIITIITTI
MUUMMEE BARNOOTA AFAANOROMOO FI OGBARRUUTTIF DHIYAATE

HAGAYYA, 2014
JIMMAA, OROMIYAA

Waraqaa mirkaneeffannoo

Ani qorataan maqaaf mallattoon koo armaan gadiitti eerame ,qorannoon kun hojii koo ta'uuf kanaan duras yunivarsiitii kamiyyu keessatti qorannoon eebbaaf hin dhiyaatiin ta'uu isaa ,mallattoo kootiin nan mirkaneessa .wabiileen qorannoo kanaaf dubbisee itti gargarame wabii keessatti kaa'een jira.

maqaa ;Fayyeeraa mallasaa

mallattoo-----

Guyyaa -----

Yuunivarsiiti Jimmaa kolleejjii saayinsii hawaasaafi namoomaa dame barnoota afaan oromoofi ogbarruutti muumme afaan oromoof kan dhiyaate waraqaa qorannoo ullaagaa digirii lammaffaa (MA) afaan oromoof ogbarruu ittiin guttachuuf ,Fayyeeraa mallasaan dhiyaate .mata duree xinxala ergaa weedduu daboo goodina wallagga bahaa aanaa giddaa ayyanaafi haroo limmuu irratti xiyyeeffachuun qophaa'ee, adeemsa barbachisu guutee kan dhiyaateedha.

Koree mirkaneesse

Gorsituun Maqaa_____ -mallattoo_____ guyyaa_____

Gargaaraa gorsaa maqaa _____ mallattoo_____ guyya_____

Qoraa ;keessaa Maqaa_____ Mallattoo_____ guyyaa_____

Qoraa Alaa Maqaa_____ Mallattoo_____ guyyaa_____

Itti gafatamaa muumme digirii lammaffaa (MA)

GALATA

Hunda dura waaqayyo isa nagargaaree kanaan na ga'eef galanni guddaan haa ga'un itti aansuun, qorannoon kun akka naaf milkaa'uuf yeroo isaanii aarsaa naaf gochuun nuffii tokko malee deggarsa cimaa wal irraa hin cinne naaf kennaa, na sirreessaa kan turan gorsaa koo Dr Alamituu Oliy Dr Alamaayyoo Faqqadaa guddaan galateeffadha.

Akkasumas baasii barbaachisaan nagargaaruufi tumsa yaadaa kan naaf kennite akkasumas yeroo saa keessatti akkan raawwadhuuf qophii adda addaa kan naaf qopheessite haadha warraa koo Barsiiftuu Ifinesh Tolasaatiif galanni koo guddaadha.

Kanamalees, Raga kennitoota koo yeroo isaanii aarsaa godhanii nuffii tokko malee wantagaafataman hunda irratti yaada naaf kennan maraaf galata guddaan qabaaf. Qorannoo kana keessatti barreeffamaan kan na gargaaran obbo Hamzaa A/Raayyaa kabajaan koo kan onnee irraa maddeedha. Yeroon qorannoo kana hojjedhu kan nabo'aarsaa turan Siifanii Fayyeeraa otuun hin galateeffatin bira hindarbu. Dhumarratti odeeffannoo barbaachisu raga kennitoota koo irraa deemee akkanfunaannadhuuf deggarsa naaf barreessuun akkasumas waraqaafi filaashii kan naaf gumaachan galanniifi kabajni koo daangaa hin qabu.

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Waraqaa mirkaneeffannoo	i
GALATA	iii
AXAREERAA.....	viii
BOQONNAA TOKKOO: SEENSA.....	1
1.1 Seenduubee qorannichaa	1
1.2 Ka'umsa qorannichaa.....	3
1.3. Kaayyoo Qorannichaa.....	4
1.3.2 Kaayyoo Gooree	4
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	5
1.5 Daangaa qorannichaa	5
1.6 Seen duubee bakka Qorannichaa.....	6
1.6.1 Aanaa Giddaa Ayyaanaa	6
1.6.2 Aanaa Haroo Limmuu	6
1.7. Hanqinalee Qorannoo.....	8
1.8 Qindoomina qorannoo.....	8
BOQONNAA LAMA: SAKATTA`A BARRUU WAL FAKKII.....	10
2.1 Fookiloorii.....	10
2.1.1. Gosoota Fookiloorii.....	11
2.1.2 Faayidaa Fookiloorii.....	11
2.3 Maalummaa Afoolaa	12
2.3.1 Gosoota Afoolaa	13
2.3.2 Maalummaa Afwalaloo	14

2.4. Maalummaa Weedduu.....	15
2.4.1 Gosootaa weedduu	16
2.4.2 Weedduu daboo	16
2.4.3. Maalummaa Daboo.....	16
2.4.5 Ergaa weedduu daboo.....	18
2.5. Yaaxina Qorannichaa	19
BOQONNAA SADI: MALLEEN QORANNICHAA	21
3.1. Saxaxa Qorannichaa.....	21
3.2. Irraawwatama qorannichaa	21
3.3. Iddattoofi Mala Iddatteessuu.....	21
3.4. Madda Ragaalee (Madda Odeeffannoo)	21
3.4.1. Mala Funaansa Ragaa	21
3.4.2. Dawwannaa/Habburraan	22
3.4.3. Afgaaffii.....	22
3.4.4. Mala Qaaccessa Odeeffannoo	22
3.5. Naamusa qorannoo	23
4.1. Xiinxala Ergaa Weedduu Daboo Oromoo Irratti Xiyyeeffatan	24
4.1.1. Weedduu Haamaa.....	24
4.1.1.1 Onnachiisuuf	25
4.1.1.2 Wa l Gorsuuf yookiin WalBarsiisuuf	28
4.1.1.3 Ittiin Wal-Qeequuf	28
4.1.1.4 Farsoo fichisiisuuf.....	29
4.1.1.5 Komachuuf.....	29
4.1.1.6 Akka namoonni daboo haamaa hin olleef weedduu weeddifamu	30
4.1.1.7 Nama haamaa guyyaasisee dhufe qeequuf	31

4.1.1. 8 Cimina isaanii yeroo haamaa ittiin mullifachuuf.....	31
4.1.1.9 Daboon haamaa yeroo galuu barbaadu	32
4.1.1.10 Weedduu daboo yeroo haamaa nyaata fidaa jechuu barbaadan.....	32
4.1.1.11 yeroo haamaa sana ittiin xaafii sana jajuuf	33
4.1.2. Weedduu yeroo midhaan dha'insaa.....	35
4.1.2.1 Wal onnachiisuuf	35
4.1.3 Weedduu yeroo gargaru hidhanii	36
4.1.3.1 Hawwii isaanii ittiin mul'isuuf.....	37
4.1.3.2 Fedhii omishaa isaaniif qaban ittiin ibsachuuf.....	37
4.1.4. Weedduu mana baasaa.....	38
4.1.4.1 Gammachuu isaanii ittiin mul'suuf.....	38
4.1.5. Weedduu Daboo yeroo Aramaa Midhaanii	39
4.1.5.1 Jaalala hiriyyaa isaaniif qaban agrsiisuuf	39
4.1.6 Weedduu Daboo yeroo Aanaan Raasuu	40
4.1.7. Weedduu daboo yeroo daakuu waliin daakan	41
4.1.7.1. Bu'aa midhaanii yeroo daakuu ittiin ibsuuf.....	41
4.1.8 Weedduu yeroo daboo qonnaa	42
4.1.8 .1 wal onnachiisuuf.....	42
4.1.8.2 Yeroo qonnaa jaalala waliif qaban ittiin waliif ibsachuuf	43
4.1.8.3 Yeroo qonnaa sana jalala qotiyyoof qaban agarsiisuuf.....	43
4.1.8.4 Yeroo weedduu sanaan uumaa isaanii kadhatan.....	43
4.1.8.6 Weedduu daboo qonna wal onnachiisuuf	45
4.1.9. Weeddu daboo yeroo tumaa midhaanii	46
4.1.9.1 Wal-cimsuuf	47
BOQONNAA 5: CUUNFAA, ARGANNOO FI YABOO.....	48

5.1 Cuunfaa	48
5.3 Yaboo	50
WABIILEE	52
Dabalee A.....	liv
Dabalee B.....	lv
Dabalee C.....	lvi
Dabalee D.....	lvii
Dabalee E.....	lviii
Dabalee F	lix

AXAREERAA

Kaayyoon guddaan qorannoo kanaa ergaa weedduu godina wallagaa bahaa anaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limmuu irratti xiyyeeffatan walitti qabuun xinxaluudha. Kanaan dura ergaa weedduu daboo anaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limmuu irratti xiyyeeffatan aanaa kanaa walitti qabamee gadfageenyaan xinxaalamee hin jiru. kanaaf qoratichi ijoolluma isaatii eeggale dhaggeeffachaa kan tureef qorachuuf hawwaa kan guddate gosa afoola kanaa xinxalee jira. Kaayyoon qorannoo kanaa galmaan gahuf akkasumas gaffilee qorannoo kana deebisuuf mala qorannoo akkamtaa kan fayyadame yoo ta'u meeshaaleen funaansa odeeffannoo kanneen akka daawwannaa Af-gaaffii hojii irra oolchuun odeeffannoo barbachisaa ta'an odeeffannoo kennitoota mala iddatteessuu miti carraa keessaa akkayyoo filaattummaan irraa funanameera. haaluma kanaan odeef-kennitoonni nama digdama isaan keessaa dhiira kudha shan dubara shan qorannichaa keessatti hirmachisee jira odeeffannoo haala kanaan sassabaman iddoo tokkootti deebifamuun erga ilalamee dhugummaan isaanii mirkaneffamee booda qoqqoodamuun xinxalamee jira. Akka qorannoon kun bira ga'ettii weedduun daboo gamtadhaan weeddifamus weedduu yeroo haamaa weedduu yeroo midhaan dha'iinsaa weedduu yeroo aramaa weedduu yeroo tumaa akka ta'an biraga'eera weedduu daaboo Weedduu yeroo gagura hidhaa weedduu yeroo daakuu daakan weedduu yeroo aanaan raasan akka ta'an bira ga'ameera ergaan weedduu daboo dinagdee yeroo hawaasummaa hawwii namni qabu agarsiisuuf seenaa mullisuu irratti kan xiyyeeffatan akkata'an bira ga'eera faayidaaleen weedduu daboo walgootomsuuf ykn walcimsuuf qabeenyaa walii isaanii ittiin jajachuuf gorsuuf ykn barsiisuuf jiruuf jireenya keessaatti waaqeequuf komachuuf akka ta'an bira ga'eera dhumarratti qorannoon kun ergaa weedduu daboo kan oromoo irratti xiyyeeffatan akka hin badneef qaamonni gargaraa kanneen dhimmi kun ilaallatu hundi irratti hojichuu qabu bifa waraabbii fi barreeffamaatiin waajjira Aadaa fi Turizimii Aanaa giddaa Ayyanaa fi Aanaa Haroo Limmuu keessa ka'uun barbachisaa akka ta'e Qorannoo kun ibseera.

BOQONNAA TOKKOO: SEENSA

1.1 Seenduubee qorannichaa

Fookilooriin hiika tokko kennuun rakkisaa ta'us mudannoofi muxannoo jiruuf jieenya dhala namaa keessaatti mul'atefi mul'atudha. Marth fi Marthine(2005, f. 2) ibsanutti

“folklore exists in cities, suburbs and rural villages, in families, workgroups And dormitories. Folklore is present in many kinds of informal communication whether verbal (oral and written texts), customary (behaviours, rituals) or material (physical objects) It involves values tradition way of thinking and behaving. Its about people and the way people learn .It helps us learn who we are and how to make meaning of the world around us” jedhu.

Yaadni Martha fi Martin kunis, Fookilooriin magalattis, badiyyattis, maatii keessatti bakka hojiif jireenyaatti kan argamudha. fookilooriin bakka waliin dubbii al idilee garagaraa keessattini argama .fookilooriin wa,ee duudhaa karaa ittiin yaaduuf hojiitti hiikuu dandeenyu agarsiisa. fookilooriin artiidha. fookilooriin waa,ee namootaa fi karaa namoonni ittiin baratanidha .wa,ee eenyummaa keenyaa akka barannuuf waa,ee addunyaa keessaa jiraannuu karaa ittiin hubachuu dandeenyu yaada jedhu qaba. Ben Amos (1971, f .10)tti "folklore is a definite realistic, artistic ,and communicative process - - it has a cultural and social base " jedha .Akka yaada kanaatti fookilooriin dhugaa kan ta,e amala artii kan qabuufi adeemsa wal qunnamtii akka ta'e ibsa .kanaaf fookilooriin bu'uura aadaafi hawaasaa ta'ee kan dhugaa irratti hunda'edha, amala Artis kan of keessatti qabatuufi kan adeemsa qunnamtii akka ta'e agarsiisa .Akkasumas Finnegan (1965, f. 2) fookiloorii yoo ibsu "What is folklore ?- - any groups of people what's how ever who share at least one common factor" and "help the group have a sense of group identity" jedha. Akka yaada kanaatti fookilooriin jechuun gareen hawaasa tokkoo yoo xiqqaate kan wales isaa ta'e tokko waliif qooduu yoo danda'ameefi eenyummaa garee sanaa keessatti mul'atu taanaan fookilooriidha yaada jedhu qaba. Haaluma kanaan Gommee (1890, f. 5) akka ibsutti “folklore is often the only possible means of penetrating to the historic past of nations and it’s certainly the only means of tracing out many of the land marks in the mental development man” Akka yaada kanaatti fookilooriin wantoota akka seenaatti darbanii fi keessa jiraatamu kan guddina sammuu dhala namaa waliin guddachaa kan deemu kan ta'e muldhisuun bifaa isaanii eeganii dhalootaa

dhalootaatti darbuu danda'a jechuun ibsa. Akkasumas fooklooriin seenaa waan darbees ni kaasa. Gama biraatiin Glassie (1968, f. 5) fookiloorii yoo ibsu "continuity with the past, located and association and non academic learning by imitation and demonstration" jedha. Akka yaada kanaatti fookilooriin itti fufiinsa Kan qabu waan darbe Kan qabu barnoota ammayya osoo hin taane akkeessuu fi daawwachuun kan baratamu akka ta'e ibseera.

Dorson (1972) fookilarii bakka gurguddoo afuritti akka qoode ibseera isaanis; Ogafaan (oralliterat) wanta aadaa (material culture). Duudhaa hawaasaa (performing folk custom) fi artii sochii qaama hawasa (performing folk arts/ art folkart) akka namni Okpewo jedhamu (1992, ff. 127-150) ogafaan Afrikaa qoratetti ogafaan dameelee gurguddoo sadi of jalaa qaba.

Afwalaloo (songs and chants), Seenaffamoota ogafaanii (oral narratives) fi qareeyyii (witness). Afwalaloon kanneen amala walaloon guutamani jiraniidha. Seenaffamoonni immoo kane een jaargocha dhangala'oon himamanii yemmuu ta'an Qareeyyiin Ogafaanota himoota gaggabaa boon himanii dha. Qoqqoddiin kun kan oromoos qoduu fi kan nugargaaruudha. ogafaanota oromo o bakka gurguddoo saditti qoode. Isaanis: Afwalaloo, afseenaa fi qareeyyii dha.

Afwalaloon (oral poetry) Afwalaloon barwalaloo (written poetry) wanti adda isa godhu inni guddaan afwalaloon afaaniin dhalootaa dhalootatti Kan lufu yommuu ta'u qabeenyummaan isaatis kan hawaasaaati Kan males afwalaloon yeroo fi iddoo dhaan akkasumas akkuma dandeettii na maa dhiyeessuu sanaatiin garaagarummaa Mul'isuu danda'a dhisuu danda'a. afwalaloon barreeffama garuu ogbarruu barreeffamaa jalatti kan ramadamu yemmuu ta'u garaa weedduun daboo ergaa fudhatamiins agaragaraa qabaachuu isaatu hubatama. Weedduun daboo kun yoomessa mataa isaa qaba. Yoomessi daboo kunis bakka hojiitti ergaa hojii xumuuranii manatti galanii nyaataa fi dhugaatii irratti walbashanansiifuuf weeddifam. (Taaddasee 2010). Garaagarummaa hin muldhi su abbummaan isaatis kan nama Maqaa dhaan beekamuu tokkooti. Mirga abbentaa (copyright) qaba jechuudha. Walaloon walitti qabamee barreeffamuu danda'a garuu ammallee hawaasa keesatti afaaniin dhalootaa gara dhalootaatti darbaa waan jiruuf ogafanummaan isaa waan hafu jechuu miti.

Afwalaaloo bakka adda addaatti qooduun nidanda'ama.

Isaanis: Geerarsa, Faaruu, Weedduu, Gumgummii, Tabaalli, Eebba/abaarsa, Tapha ijoollee weedduu walaloo miira haariitiin guutameedha. Waan barbaadan argachuu dhabuu irraa kan madde ta'uu danda'a. Weedduu durbaa, Weedduu jaalalaa, Weedduu gootaa, Weedduu haamaa/daboo/hojii fi k.k.f

a'a. Weedduun daboo adeemsa namoonniwalitti birmatanii arka arkaan hojii wal irraa salphisuu fi ittihojjetaniidha. Yero kana immooweedduun weeddifamu kun ergaamataaisaadanda'ee of keessaaqaba. Weedduusanaanittiin waljajjabeessuuf ykn kandadhabe akka itti jabaatu gochuuf itti inwalquuquuf, ittiin bashannanuuf ittii wan fedhii isaanii ibsachuuf fi ittiin wal faarsuufi ittiin ci mina isaanii ibsachuuf weedduun kun weeddifamuu danda'a. Weedduun kun kan inni weeddifamuu yeroo qonnaa, yeroo haamaa, mana mana basaa fi k. k. f ta'uu danda'a. Egaa kanuma irraa ka'uudhaan weedduun daboo kun yeroo yeroo weeddifamu ergaa maalii of keessaa akka qabu ykn maaliif akka weeddifamu fi ergaa maalii akka of keessaa qabu xiinxaluuf deema. Akka Taddasee (2010) barruu isaani' misooma' jedhu keessatti ibsetti weedduun yeroo daboo (hojii) cimsuuf dammaqinaan uumuun hojjetootatti seexaa hidhuuf yommuu ta'u weedduun hojii booda sagantaa nyaataa fi karoorsuuf yommuu ta'u kan weeddifamu kan fakkaatu ta'uu ibsa. Yaada kana irraa immoo ergaan weedduu daboo akka ummatichaaf bu'aa qabu nu hubachiisa .

1.2 Ka'umsa qorannichaa

Qorannoo gaggeessuf wanti na kakaase Aadaa Oromoo keessatti wal jajjabeessuudhaafi aadaan weedduu dabooni jira. Kun immoo yeroo ammaa kana aadaan weedduu daboo kun ergaa mataa isaa of keessaa waan qabuuf yeroo ammaa immoo dagatamaa waan dhufeef akka hin banne ykn akka hin dagatamnef bifa barreeffamaan lafa yoo taa'e dhalootaa dhalootatti darbuu waan danda'uuf qorannoo kana akkan gaggeessuuf nakakaase. Akka Fedhasaa (2019, f. 49) Finnegan (1970) . Qaaccessa afoola daboo Godina Shawaa Kibba lixaa Aanaa Soddo Daccii Adaanaa Adunyaa (2010) Finfinnee Afoola dig 2ffaa daboo Godina kana keessa jiru keessaa Aanaa Soddo Dacci keessa kan jiru walitti qabuun kan qoratee dha. Qorannoo isaa keessaa kan inni qorate. fkn Eebba yeroo daboo wabii yeroo daboo sirba yeroo daboo qorate.

Walumaa galatti qorannoon afoola yeroo daboo waan keessaa adda baasee erga weedduu daboo kan jedhu irratti qaawwaa akka qabu nutti muldhisa. wal fakkeenyi isaa qorannoon kana wajjiin qabu afoola daboo irrattidha Qorannoon kun immoo ergaatti gargaaramee weedduu daboo xiinxaluudha. Qaawwi qorannoo kanaa ergaa weedduu dabooti. Qorannoo kanaaf ka'umsi dagatamuufi hafuun aadaafi barsiifata Oromoo keessatti iyyuu weedduu dabooti. Walaloon afoolaa aadaa, duudhaa, falaasamaafi sona hawaasaa baatee kan jiru yommuu ta'u afaaniin dhalootaa dhalootatti waan darbuuf, adeemsa keessa jijjiiramni irratti mul'achuufi baduu danda'a. Akka Fedhasaa

(2013 f 49) Finnegan (1970) waabeffachuun eeruttis walaloon afoolaa baattuu aadaa afaaniin dhaloota qaqqabuudha. Afaaniin darbaa dhufuunsaa dhiibbaa qabaachuu danda'a. Haalli turti isaa barreeffamaan waan hin taaneef, baraa baratti jijjiiramaa deema. Haala kanaan hawaasa keessaa dagatamuun baduu danda'a. Kaara biraatiin immoo afwalaloon jiruufi jireenya hawaasaa barsiisaa ture; sababoota dhiibbaa siyaasaa, amantiifi ammayyummaatiin dagatamaa dhufuu isaati. Kana irraan kan ka'e aadaan hawaasichaa irraanftamaa deemuun safuufi barsiifanni hawaasichaa hafa jira. Hawaasichis aadaa isaa irraan fatee aadaa hormaan akka bulu ta'a. Faayidaa aadaan hawaasichaaf gama siyaasaan, dinagdeen, jiruufi jireenyaan kennus ni dagatama. Kanarraa ka'uun albuuda dagatamaa jiru kana oolchuufi daboo dhaloota durii biratti beekamaafi kabaja olaanaa qabu ture, qoratamee dhaloota har'aafis ta'e kan gara fuula duraatti akka darbu gochuun barbaachisaadha. Bu'uuruma kanaan qorataan weedduu daboo Oromoo Godina Wallaggaa bahaa keessattuu kan Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limuu qoratee dhiyeessa. Amma qorataan kun ilaaletti daboo naannoo kanaa irratti qorannoon gadi fageenyaa hojjetamee waan jiru hin fakkaatu. Kanaaf dhimma kana irratti qorataan qorannoo adeemsisa. Kanaafuu, xiyyeeffannoon qorannaa kanaa dame afoolaa keessaa weedduundaboo Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limmuu keessatti xiinxala ergaa akkamii irra akka jiru ibsuufi. Ergaa isaa qaaccessuu irratti xiyyeeffate. Bu'uuruma kanaa, qorannoon kun gafilee armaan gadii deebisa.

Gafilee Qorannichaa

1. Weedduun daboo qabiyyeewwan akkamii of keessaa qaba?
2. Ergaawwan weedduu daboo maal maal?
3. Ittifufinsi weedduu daboo hawaasa Oromoof maal fayyada?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa weedduu daboo Oromoo godina Wallaggaa bahaa Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limmuu xiinxaluudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

1. Qabiyyeewwan weedduu daboo adda baasuu
2. Ergaawwan weedduu daboo ibsuu

3.Faayidaalee itti fifinsa weedduu daboo hawaasa Oromoof qabu tarreessuu.

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun weedduu daboo badiirraa hambisuurra darbee, gosoonni afoolaa biroon akka qoratamaniif karaa saaquu danda'a. Qabannisaa, ergaa weedduun daboo qabu xiinxaluun nama onnachiisa .Hawaasa naannoo kanaa keessatti gosni afoolaa kun deebi'ee akka yaadatamuufis ni gargaara. Kunis, qaamni barate tokko ergaa qabaachuu weedduu daboo baree dhaloota boodaaf akka dabarsu ni kakaasa. Fakkeenyaaf, yeroo qorattootni dhimmi kana gaafachuuf itti deddeebi'an fayidaa qabeessummaan afoolaa keessa isaaniitti dammaqsuu danda'a. Dabalataanis, qorannoon kun namoota kitaaba barnootaa qopheessaniif madda wabii ta'uu mala. Kana malees, namoota mata duree kanaan wal fakkaatu irratti hojjechuu barbaadaniif ka'umsa ta'a jedhamee yaadama. Kanaaf Afaan kanaan mata duree kanaan walqabatu bakka adda addaatti akka hojjetaniif qorattoota kana boodaaf odeeffannoo gaarii laachuu danda'a jechuudha.Dimshaashumatti,faayid aan qorannichaa irraa argama jedhamee yaadamu:Gosa afoolaa kana badiirraa amma tokko ambi suu danda'a

Namoota qorannoo kana fakkaatu hojjechuu fedhaniif ka'umsa ta'uu danda'a. Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Giddaa Ayyanaa Haroo Limmuu akka madda odeeffannootti fayyaduu danda'a.

- Namoota kitaaba barnootaa qopheessaniif akka madda odeeffannootti fayyaduu danda'a.

1.5 Daangaa qorannichaa

Qorannoon kun mataduree“xiinxala ergaa weedduu daboo “jedhu irratti hojjetama.Xiinxala ergaa weedduu daboo ergaa maalmaal of keessaa akka qabuu hawaasa Oromoof ergaa maalii akka dabarsuuf barumsa akkamii hawaasichaaf akka dabarsuuf xiyyeeffannoon hojjetame . Bakki qorannichi irratti xiyyeeffatu biyya Itoophiyaa keessaa naannoo Oromiyaa Godina Walla gga Bahaa xiyyeeffannoon Aanaa GiddaaAyyaanaa fi Aanaa Haroo Limmuu irratti xiyyeeffata. Sababiin ani mata duree kana filadhes baldhinni afoolaa fi dachee Oromiyaatiin walqabata. Gosoota afoolaa hundairratti hojjechuun waanhindandaa'amneef walaloo afoolaa keessaa weedduu daboon filadhe. Anis hawaasa kana keessa jiraachaa waanan jiruuf aadaa hawaasichaa keessaa kanneen irra caalaan dagatamanii jiran dhimmi ergaa weedduu daboon walqabsiisee ilaaluuf onnadhe.

Egaa mata duree haala kanaan daangessuun kan barbaachiseef weedduu daboo guutuu Oromiyaa keess jiran takkatti qorachuun ni ulfaata sababiini isaas yeroo dheeraa fi baasii hedduubarbaada. Kana hambisuuf gosa kanatti gad fiduun barbaachise.

1.6 Seen duubee bakka Qorannichaa

Godinni wallagga bahaa godinaale naannoo Oromiyaa keessaa tokko kan taate giddu gala magalaa gudditti biyyatti irra gara dhihaatti kan argamu ta'ee. Aanaalee kudha torba kan qabdu ta'ee Isaanis; Bonayyaa boshee. Diggaa. Gidaa ayyanaa. Gobbuu sayyoo. Gudayyaa biilaa. Gutoo giddaa. Haroo limmuu. Ibantuu. Jimmaa arjoo. Leeqaa dullachaa. Limmu. Magaalaa Naqamtee. Nuu-nuu Qunbaa. Sasigga. Sibuu Siree. Waamaa Agaloo Waayyuu Tukaa dha.

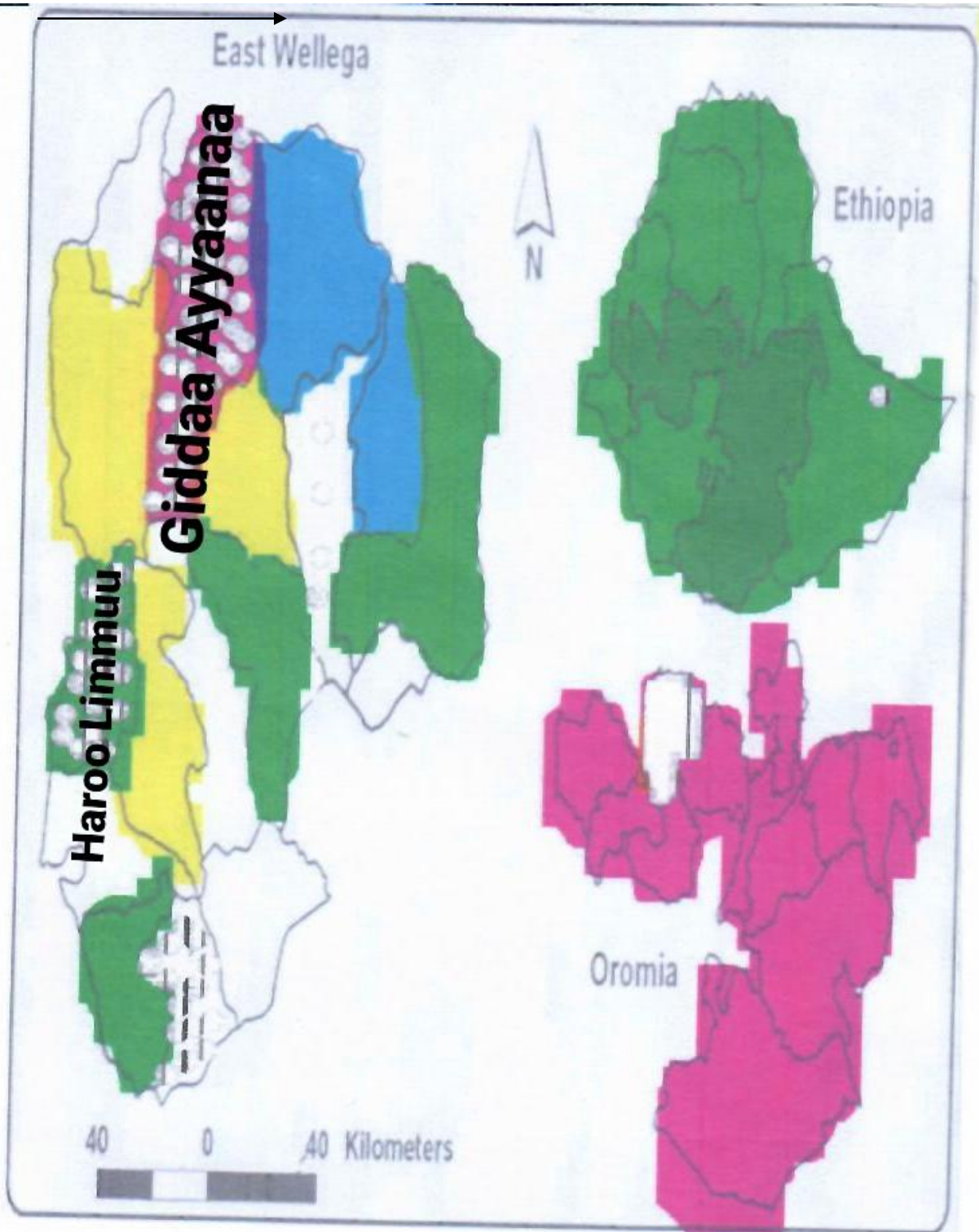
1.6.1 Aanaa Giddaa Ayyanaa

Isaan kana keessa Aanaan Giddaa Ayyanaa fi Aanaan Haroo limmuu isaan tokkodha. Aanaa Giddaa Ayyanaa Aanaan Giddaa Ayyanaa godinaalee wallaga bahaa keessaa tokko ta'e fageenya Finfinne irraa 443.km kan fagaattuu ta'e daangaan ishee karaa bahaan godina Horro guduruu wallaggaa Aanaa dongoroo kara lixaan Aanaa limmuuf Eebantuu karaa kaabaan naannoo Amharaa fi Aanaa Kiramuu karaa kibbaan Aanaa guutoo giddaafi kan dangefamtee yoo taatu Aanaan Giddaa Ayyanaa gandoota badiyyaa 21 fi kan magaalaa torba(7) kan qabdu ta'ee walii gala gandoota 28 kan qabdudha baldhinni lafaa ishee heektaara 183,063 Baayinni Ummataa dhiiraa 85,042 fi dubara 77,943 Ida'ama 162,985 nidha. Haalli qilleensa naannoo sanaa Badda badda daree fi Gammoojjidha. Oomishni naannoo sanaa; Midhaani Nyaataa, xaafii, Qamadii, garbuu, boqqoolloo, Midhaan, Zayitaa Saalixii, Nuugii, Akurii, talbaa, Ummanni naannoo sanaa irra caalaan Qonnaan bulaadha. Horii isaan Horsiisan kan akka sa'a Hoolaa, Re'ee Harreefi k.k.f dha.

1.6.2 Aanaa Haroo Limmuu

Godina Wallagga bahaa keessa tokko ta'ee fageenya finfinnee irraa gara lixaatti 467.km kan fagaattuu Aanaa Limmuu Karaa dhihaan naannoo beneshangul gumuz karaa kaabaan Aanaa Eebantuu karaa kibbaan Aanaa sassiggaa kan dangeffamtee yoo taatu Aanaan Haroo limmuu gandoota badiyyaa 17 fi Gandoota magalaa 2 kan qabdu ta'ee walii gala gandoota 19 kan qabdudha. Baldhinni lafaa ishee Heektaara 14.843 baayinni Ummataa dhira 54,602 fi Dubara 46,543 Ida'ama 101,145 nidha. Haalli Qilleensa naannoo sanaa badda dareefi Gammoojjidha. Omishini naannoo sanaa midhaan nyaataa Xaafii, Qamadii, Garbuu Baqqoolloo Midhaan Zayitaa

Saalixii, Nuugii, Akurii Talbaa fa Ummanni Naannoo Qonnan bultootadha irra caalaan Horii isaan horsiisan Sa'a Hoolaa Re'ee Harreefi K.K.fadha.

1.7. Hanqinalee Qorannoo

Qorannoo kana gaggeessuuf hanqinaleen naa qunnamaa ture; namoonni ani odeeffannoo irraa funaannadhu argamuu dhabuu, qorataa shakkuu, meeshaalee warabbii dhabamuu, nageenyii dhabamuu, baajennii dhabamuu, yeroon dhabamuu, odeef kennitoonni sa'a jedhametti argamuu dhabuu, iddoon qorannoo yuunversiiti irraa fagaachuu, karaan yeroo adda addaatti cufamuu, dhukkubsachuu qarataa, rakkoo haala qilleensaa fi kkf rakkoo cimaa turan .Rakkoolee kana bira darbuuf immoo qorataan kun namoota odeefkenntoota ta'aniif haala qorannichaa hubachiisuun akka isaan guyyaa beellamaa hin hafneef amansiisuun akka isaan odeeffannoo ga'aa ta'e naaf kennaniif gochuudhaan odeeffannoo irraa fudheera .

Odeef kennitoonni akka isaan qorataa hin shakkinee fi bifa amansiisaa ta'een yaada koo maaliif akkan qorannoo gaggeessu ibsuuf faayidaa qorannichaa akka isaan hubatan tasiisuun akka isaan qorataa hin shakkine godheera .Kitaabilee wabii waa'ee daboo ibsu dhabamuu irratti immoo namoota weedduu daboo beekan gafachuun rakkoo sana fureera .Rakkoo nageenyaa isa jedhuuf immoo qorataan kun maaliif akka demu qorannoon kun eenyuun akka fayyadu ibsuun akka dhimma siyaasaa hin taane ibsuun hararaan deemuu .Rakkoo mallaqaa rakkoo kanaafis osoo arka hin keniin mindaan argadhu seeraan itti gargaramuun akkasumas maatii koo irraa fudhachuun baasii barbachisu guttachuun rakkoo kana furadheera .iddoon qorannoon kun itti hojjetame universiitii irraa fagachuu kana immoo deddebiin waan naa miidhuu danda'uf karaa emeelin gorsaa koo wal arguu rakkoo kana fureera Haalli qilleensaa qoratichaaf iddoo qorannootti waandhukubeef rakkoolee kana keessaa ba'uuf Dawaa adda addatti gargaramuun fayyeera .

1.8 Qindoomina qorannoo

Qorannoon kun boqonnaa shanitti qoodamee dhiyaate .boqonnaan tokko seensa keessatti seen du ubee ,ka'umsa ,kaayyoo ,barbachisummaa daangaa hanqinaa fi qindoominaan dhiyateera .boqonnaan lama sakatta'a barruu wal fakkii ;af walaloo og afaan, qareeyyii, wantaa aadaa weedduu, malummaa weedduu, faayidaa weedduu, gosoota weedduu ,maalummaa weedduu daboo, maalummaa daboo, ergaa weedduu daboo, faayidaa weedduu daboo fi yaaxina qorannichaaf sakatta'a qorannoo wal fakkiituu dhiyaate, boqonnaa sadii mala qorannoo;saxaxa

qorannoo madda ragaalee mala ragaaleen ittiin funanameef mala ragaaleen ittiin xiinxalame of keessatti kan hamate .

boqonnaa afur keessatti xiinxala ragaalee ergaa weedduu daboo godina wallagga bahaa aanaa Giddaa Ayyanaafi Aanaa haroo limmuu irratti xiinxalame boqonnaa dhumaa keessatti ,cuunfaa ,golabaafi yaboo qorannoo yoo ta'u dhuma irratti kitaabilee wabii ,dabaleewwan akka odeeffannootti tajaajilanituu dhiyaate .

BOQONNAA LAMA: SAKATTA`A BARRUU WAL FAKKII

Boqonnaa kana keessatti yaaxina qorannichi bu`uureffatu, afoola ilaalchisee dhimmoota jiran hunda osoo keessa seenee hinilaalin dura, yaada waliigalaa kaasuun barbaachisaa waan ta`uuf hojiiwwan gurguddoo kanaan dura hayyoota adda addaatiin hojjetaman maalfaa akka ta`an ilaalameera. Qaphxiileen itti xiyyeeffatamus maalummaa weedduu daboo ilaalchisee barruuwwan hayyoota adda addaatiin hojjetaman sakatta`amee ilaalameera. Waa`ee weedduu daboo sirriitti hubachuuf akka nu gargaaru dursinee afoola ilaalchisee yaadota garaagaraa hayyoonni ibsan kaasuudhaan ilaalla.

2.1 Fookiloorii

Fookiloorii ib suu irratti wal mormiin yeroo dheeraaf tureera. Sababiin isaas Fokilariin qabeenya garee hawaasaa (Lore) irratti xiyyeeffata kan jedhuu fi garee hawaasaa (Folk) irratti xiyyeeffata kan jedhuutu yaada mormii ture. Akkasumas Fokilariin amala gosa barnoota adda addaa kanneen seenaa xin-sammuu fi haalli wal qabatu jira. Fokilariinj jiruu fi jireenya dhala namaa wajjin wal qabata. Dhalootaa dhalootatti daddarbaa kan dhufe dha. Mudannoo fi muxannoo jiruu fi jireenya dhala namaa keessatti mul`ate fi mul`aty dha. Fookiloorii irratti beektoonni yaada isaanii kennanis jiru.

Dorson (1972, f .5) ibsutui “Fokilare is the part of the culture, cutoms, believes of society that based on popular tradition, it is produced by the community as usual transmitted or by demonstration”. Jedha. Yaadni kanaas Fokilariin bal`inaan aadaa, amantii, dudhaa hawaasichaa irratti kan hundaa`uu fi hawaasichaan uumamee bal`ina afaaniin dhalootaa gara dhalootaatti kan darbu akka ta`e namatti agarsiisa. Akkasumas akka Bascom, jedhuutti.

In major article published in 1954. Bascom argued that Fokilar can serve four primary functions in culture: Fokilar lets people escape from repressions impose up on them by society. Fokilre validates culture, justifying rituals and institutions to thus who perform and observe them. Fokilare is a pedagogic device which reinforces moral and values and builds wait. Fokilare is means of applying social pressure and exercising social control. jechuun ibsa.

Akka yaada Baascomitti, fookilooriin bu`uura aadaa kessatti kennen ta`an aadaa keessatti bu`aa qabaachuu kannen isaan ilaaluun ga`umsa isaanii irratti murtii akka kennu, hawaasa jalaa

milqsuuf dudhaa fi safuu hawaasaa ijaaruuf dhaabbilee gochaalee hawaasa keessaa jiraanuu to`achuuf akka tajaajilutti lafa ka`ee jira.

2.1.1. Gosoota Fookiloorii

Gosoota fookiloorii irratti yadnii gara garaa jiraatus beektoonni gaosoota fookiloorii ka`aniiru. Fookilooriin Marthin (2005) bakka sadiitti qooduun ibsu. Isaanis: Verbal Fokilar, Material fokilar and Cusomery lore, jechuun ibsanii jiru. Dorson (1972) bakka gurguddoo afuritti akka qoode ibseera. Isaanis: og- afaan (Oral literature), wanta aadaa (Material fokilre) dudhaa hawaasaa ykn (Social folk custom) fi artii sochii qama hawaasaa (performing folk arts). Dorson (1972, ff. 2-3) jedhuutti fokilar is the social, material and oral culture of primitive societies. The social culture comprises such as; festivals, dance and religious rites. The material culture comprises architecture, art and craft. The oral culture includes songs, tales, legends, proverbs and riddles). Jechuun ibsa.

Akka yaada kanatti qoqqooddiin fookiloorii dame hedduu of-keessaa qabuu fi damewwan kunis of jalatti damewwaan gara garaa akka qabu agarsiisa. Isaanis: aadaa hawasaa, amantii hawasaa, oduu durii, mammaaksa, hiibboo, faaruu ykn weedduu, meeshaalee aadaa fi dudhaa hawaasaa afgaaniin daddarban akka ta`e dha. Fookilooriin hojii kalaqaa himamsa afaanii fi gochaan akkasumas wantoota mul`tan kan of keessaatti qabatu dha. Gama biroon Solomon (2007, f. 59) ibsutti qooddiin Dorson qabatamaa biyya keenyaa dame barnoota fookilooriin qooddii fudhatama kan qabu jechuun ibse. Garuu, qooddiin Dorson rakkoollee gurguddoo lama qaba jedha. Kunis akka yaada isaatti yaad-rimee gosa fookiloorii bal`aa qophaatti qoramuu danda`u kan walitti kan hamate miti jechuun ibsuun rakkoo kana danda`uu qoddii ol guddisuu dha. Yaada jedhu kaasuun qooddii bakka bu`insaa fi dhaabbata siyaas hawaasaa jedhu itti dabalee qooddii isaa jaha ta`uu akka qabu yaada kenneera.

2.1.2 Faayidaa Fookiloorii

Fookilooriin faayidaa hedduu ni qaba. Faayidaa fokilarii Dundes (1965, ff. 279-298) yoo ibsa fookilooriin faayidaa gurguddoo afur qaba. Kunis bashannanaa ykn boharii, aadaaf gatii kenna. Barnoota keessatti gahee akka qabutti aadaa tiksuu gargaara jechuun faayidaa fokilarii ibsa. Dundes (1965,ff.279-298) discovers four main functions folklore. The first function to folklore is that it serves as a form of amusement or entertainment. The second consists in the

role it plays in validating culture. The third function of folklore is found in the role that it plays in education and the fourth function consists in maintaining the stability of a culture”.

2.3 Maalummaa Afoolaa

Afoolli afaaniin kan dubbatamu, kan sirbamu akkasumas unka sagalee kan irra deddeebi’amuun waljalaa qabuun raawwatamu ta’uu wayita ibsan George and Owen (1995, ff. 175) “Under the rubric (oral literature) folk spoken, song, and voiced forms of traditional utterance that shows repetitive patterns” jechuun ibsa. Afoola jechuun akkuma maqaa isaa irraa hubatamu barreeffamaan osoo hinta’ in afaaniin dhaloota irraa dhalootatti kan daddarbaa dhufeefi kan darbaa jiru, fuuldurattis kan darbu damee aadaa saba tokkooti. Sabni tokko eenyummaa, amantii, haala jiruufi jireenya isa, heeraafi seera isaa, falaasamaafi ooda isaa, walumaagalatti, ilaalcha addunyaa irra jiru kanaaf qabu gara dhaloota itti aanutti dabarsuuf afoolli shoora guddaa qaba (BBO, 1991). Weedduun kan ittiin dhiyaatu ogafaanitti gargaaramuun akka ta’e ni beekama. Ogafaan, hubannaa hawaasaa ifa baasuufi jireenya hawaasa tokkoo kallaattii hedduun agarsiisuu akka danda’ufi humna kan qabu akka ta’e hayyoonni Georgefi Owen (1995, f. 170) “...it is the case that in folklore implicit world views, principle and themes are made explicit” jechuun ibsu. Haaluma wal fakkaatuun Bukenya (1994, f. 85) waa’ee ogafaanii ilaalchisee yeroo ibsu,

Oral literature is the heart of people’s way of life. It is the very soul of their culture. As the reservoir of a people’s values, it expresses a given society’s world view and gives them a spring board from which their day-to-day existence is propped,” jedha.

Akka yaada kanaatti afoola haala jireenya hawaasaa tokkoo murteessuufi kuufama beekumsaa kan fuulduratti hawwasa fuudhee deemu ta’uusaa hubanna. Hawaasni afoola isaatiin muuxannoo jiruufi jireenyaa, duudhaafi rakkina jireenya keessatti isa mudate ittiin ibsata. Kana malees, muuxannoo hawaasni dur keessa darbe isa amma jiruuf malli ittiin qaqqabu ogafaaniin. Kana jechuun, afoola aadaa uummata tokkotti lubbuu horee umurii dheeraa akka qabaatu taasisa jechuudha. Hawaasni tokko seenaa akkamii keessa darbee akka dhufe adda baafachuuf ogafaaniifi waan afoola keessatti ammatamaniin ibsata. Afoola Oromoo keessatti yeroo jalqabaaf abalutu dursee kana yookaan sana jedhe jechuun nama rakkisa. Amala isaa kanatu ogafaanni qabeenya uummataati isa jechisiise.

Haata’u malee, namni uumamaan dandeettii kalaqqii qabu kalaqee hawaasaaf dabarsuun isaa nama ajaa’ibsiisa. Karaa biraatiin afoola tokko kan dubbatamu taanaan kan dhaggeeffatus waan jiruuf afoola hojii gareeti jedhamee beekama Wasanee (2008, f. 161). isaa mul’isa” jedha.

2.3.1 Gosoota Afoolaa

Afoola gosa gosatti qooduun ni danda’ama. Gosa afoolaa tokko hojiirra oolchuuf yeroo murtawaa barbaada. Bakki itti dubbatamuufi haalli itti dubbatamu murtawaadha. Isaan keessaa kanneen bu’uura ta’an Afwalaloo: afseenaa fi qareeyyii Afwalaloon (oralpoetry) Afwalaloon barwalaloo (written poetry) irraa wanti aadda isa godhu inni guddaan afwalaloon afaaniin dhalootaa dhalootatti kan lufu yommuu ta’u qabeenyummaan isaatis kan hawaasaaati Kanmalesafwalaloon yeroo fi iddoo dhaan akkasumas akuma dandeettii namaa dhiyeessuu sanaatiin garaagarumma (variation) muldhisudanda’a. afwalaloon barreeffama barreeffamaa jalatt kan ramadamu yemmuu ta’u garaagarummaa hin muldhisu abbummaan isaatis kan nama maqaa dhaan beekamu tokkooti mirga abbentaa (copy right) qaba jechuudha. Walaloon walitti qabamee barreeffamuu danda’a . garuu ammallee hawaasa keesatti afaaniin dhalootaa gara dhalootaatti darbaa waan jiruuf ogafanummaan isaa waan haa ta’u jechuu dha miti. Afwalaaloo bakka adda ad daatti qooduu ni dandanda’ama. Isaanis: Geerarsa, Faaruu, Weedduu Gumgummii, Tabaallii, Eebba/abaarsa, Tapha ijoolleefa’a. Weeddu: walaloo mira haariitiin guutameedha. Waan barbaada n argachuu dhabuu irraa kan madde ta’uu danda’a. Isaanis: Weedduu durbaa, Weedduu jaalalaa, Weedduu gootaa, Weedduu haamaa/ daboo/ fi k.k.f. Weedduun daboo Adeemsa namoonni walitti birmatanii arka arkaan hojii wal irraa salphisuu fi itti hojjetaniidha. Yeroo kana immoo weedduun weeddifamu ergaa mataa isaa danda’ee of keessaa kan qabuudh. Makmaaksa, hiibboo, jechama, sheekkoo, oduu durii, geerarsafi weedduu fa’i Geetaachoo (2009, f. 119) .

Weedduun daboo adeemsa namoonni walitti birmatanii arka arkaan hojii walirraa salphisuu fi itti hojjetaniidha. Yeroo kana immoo weedduun weeddifamu kun ergaa mataa isaa danda’ee of keessaa qaba. Weedduu sanaan ittiin waljajjabeessuuf ykn kan dadhabe akka itti jabaatu gochuuf ittiin walququuf, ittiin bashannanuuf , ittiin waan fedhiisaanii ibsachuuf fi ittiin wal faarsuufi ittiin cimina isaanii ibsachuuf weedduun kun weeddifamuu danda’a. Weedduun kun kan inni weeddifamuu yeroo qonnaa, yeroo haamaa, mana ijaarsaa fi k.f ta’uu danda’a. Egaa kanuma irraaka’uudhaan weedduun daboo kun yeroo yeroo weeddifamu ergaa maalii of keessaa akka qabu ykn maaliif akka weeddifamu fi ergaa maalii akka of keessaa qabu xiinxaluuf deema. Akka

Taddasee (2010) barruuisaanii misooma” jedhu keessatti ibsetti weedduun yeroo daboo (hojii cimsuuf dammaqinaan uumuun hojjettootatti seexaa hidhuuf yommuu ta’uweedduun hojii booda sagantaa nyaataa fi karoorsuuf yommuu ta’u kan weeddifamu kan fakkaatu ta’uuibsa. Yaada kana irraa immoo weedduun daboo ergaa fudhatamiins agaragaraa qabaachuu isaatu hubat amaWeedduun daboo kun yoomessa mataa isaa qaba. Yoomessi daboo kunis bakka hojiitti ergaa hojii xumuuranii manatti galanii nyaataa fi dhugaatiiirratti wal bashanansiifuuf weeddifama (Taaddasee 2010).

2.3.2 Maalummaa Afwalaloo

Afwaloon hawaasa dubbisuu ykn barreessuu hin dandeenyeen ykn danda’uunwalaloo qindeeffa mee afaaniin darbuudha. Yaadrimeen afwalaloo baayyee walxaxa adha. Akkasumaan irra keessa yoo ilaalamu garuu afwalaloon barreeffamaan osoo hin ta’in afaaniin dhaloota tokko irraa isa ittiaanutti naannoo tokko irraa gara ollaatti kandarbuudha. Amma afwalaloofi barwalaloo adda baasuu kan danda’an qaphxiwwan gurguddoo sadiitu jiru. Isaanis: qindeeffam akkaataa lufummaafi hurruubummaadha. Ta’us, gama kaaniin ogwalaloowwan hunduu walfakkaatu jechuun hindanda’amu Finnegan (1976, f. 17).

Afoolaafi aadaan walitti dhufeenya guddaa qabu. Aadaan yaada bal’aa kan of keessatti qabatu ta’ee karaalee miirriifi yaadni dhala namaa guutummaatti ittiin ibsamuudha. Dhalli namaa ba’aa jireenyaa ofirraa salphisuuf, godaannisa jireenyaa ittiini bsachuuf, gadda isaa ittiin irraaanfachuu f, miira isaa kan biraatiif qooduuf, jaalala, jibbaafi gammachuusaa ibsachuuf mudannooleesaa itti dabalee kanuumu hojii kalaqa bu’aa sammuu dhala namaati. Afwalaloon Oromoo akkuma afoola Oromoo kanneen biroo dhaloota irraa dhalootatti kan darbu afaaniin. Yeroo daddarbus kan yeedaloo qabu yeedaloo isaa waliin, kan hinqabnes akkuma jiruttiidha. Keessumattuu kan afoola Oromoo adda godhu afwalaloon isaa kan yeedaloo faana darbuu danda’an kan akka weedduu jaalalaa, cidhaa, weedduu daboofi kkf yoo ta’u, kan yeedaloon isaa ifatti ba’ee hinmul’anne immoo kanneen akka oduu durii, hibboofi makmaaksaa fa’i. Walumaagalatti, uummanni Oromoo dirree ballaa irra qubatee kan jiraatu yoo ta’u iyyuu, iddoofi naannoodhaan osoo hin daangeffamin loogni isaa waliif kan hubatamu ta’ee argama jira.

2.4. Maalummaa Weedduu

Weedduun wallisa nama tokkoo ykn lamaa kan sagalee wal jalaa qabuun dhiiraafi dhiira, dhiiraafi dubartii, dubartiifi dubartii ta'anii taphatamuudha. Hayyoonni adda addaa weedduu aadaatiif hiika garaagaraa kennu. Weedduun aadaa kan muuziqaafi haasawaa of keessaa qabuudha. Weedduun aadaa gosa ogafaanii yeroo dheeraaf jiraatu ta'ee keessattuu faarsaan kan aadaa ogafaanii keessatti argamu, kan karaa dhaga'uufi hojjechuu baratamu, kan maatiifi garee hawaasa murtawaa biratti ballinaan argamuudha.

Gama biraatiin Muktaar yommuu ibsu, faarsaan aadaa gosa ogwalaloo ta'ee ogafaan durii kaasee tureedha Muktar (1994,f.6). Akka Gammachuun Harry Shaw (1972) waabeffachuun ibsutti,hiikni jecha weedduu “song is a short metrical composition intended for singing a lyric and balled” jedha. (Gammachuu, 2003, f. 6). Akka ibsa kana irraa hubachuun danda'amutti weedduun kan safara gabaabaa of keessaatti qabu, kan sirba garaagaraa sirbuuf gargaaruudha. Oromoon weedduudhaan haadha, abbaa, biyya, firaafi lammii isaa faarfatu qaba. Haaluma kanaan weedduuf hiika garaagaraatu kennama. Weedduun karaa uummatni Oromoo barsiifata, amantaa, duudhaa, sirna waaqeffanna, gaddaafi gammachuu isaa ittiin ibsatu kan ta'eedha.

Songs are one of the most way in which the Oromo express their traditions, customs, beliefs, rituals, sorrow and joys. And songs are the means by which the society expresses its feelings and emotion, understanding about the past, react to the present situation, teaches the new generation and forwards to the coming generation Gemechu (2003, f. 89).

Kana jechuun weedduun wantoota aadaa uummata tokkoo calaqqisiisan keessaa isa tokko akka ta'e hubachuun nama hindhibu. Maalummaa weedduu Richard Bauman (1992, f.73) “Song is a short poem or other set of word set to music or meant to be sung, and a brief composition written or adapted for singing” jedhee ibsa. Yaada kana irraa hubachuun kan danda'amu sirbi walaloo gabaabaa ykn tuuta jechootaa sirbaman, ijaaarsa barreeffama ifaafi gabaabaa toora tooraan hubatamu, ya'aa muuziqaan kan qabu ta'uu isaa irraa argina.

2.4.1 Gosoota weedduu

Akka Gammachuun jedhutti weedduun bakkalamatti qoodama. Isaanis: weedduu weedduu aadaati Gammachuu (2003, f. 6). Xiyyeeffannoon barreeffama kanaa weedduu aadaa irratti waan ta'eef, kanuma ilaalchisee qaphxiilee tokko tokko kaafnee ilaalla. Weedduun aadaa dirqamatti meeshaa muuziqaa hin barbaadu.

Yaada kana ilaalchisee kitaabni Encyclopedea Britanica (1993, vol.11) akka ibsutti "A song can have one of the types. These are art song and folk song, the folk song does not need musical composition" jechuun kaa'a. Akka Elliott Oring (1986, f.65) "art songs have identifiable composers and are intended for performance by professional or at least careful taught singers." jedha. Kunis weedduu aadaas ta'e kan ammayyaa akkaataa ergaafi qabiyyee isaatiin weedduu cidhaa, weedduu gootaa, weedduu daboo, weedduu loonii, kan amantiifi kkf ta'uu malu.

2.4.2 Weedduu daboo

Weedduu Oromoo ogafaaniin dhiyaatan keessaa daboon isa tokko. Gooroon ogafaanii kun akkuma afoola biroo kan itti fayyadamtoonni ogafaanichaa ittiin wal barsiisan, walgorsaniifi wal qeeqan akkasumas shaakalli, amalliifi gochaan hawaasichaan jibbaman kan ittiin qeeqamaniifi akka qajeelan taasifamaniidha. Kana ilaalchisee Bukenya (1994, f. 86) yeroo ibsu, "Each genere of oral literature has a part to play in the education of a particular society. While expressing feelings of people and plying other apeutic role the song satirises unacceptable behaviour and warns members against misdemeanour," jedha.

2.4.3. Maalummaa Daboo

Ayyaantuu (2013) " daboon waliin jireenya hawaasummaa kan cimsuu fi afoola aadaa oromoo keessaa isa tokkoo ta.ee kan beekamud ha .haaluma kana irraa ka,uun boqqonnaa kana keessaatti maalummaa daboo sakata'a barruutiin deggerammee ilaalama.akkasumas qaama sochii hawaasaati .omishaafi omishtummaaisaa guddisuudhaafi hawaasni oromoo keessatti waliin jireenya ummatichaa cimsuuf handhuura akka ta.e Ayyaantuun marsaa interneetii irratti caqastee jirti.akka yaada kanaatti daboon gamtaadhaan gamtoomanii hojii ulfaataa ta.ee guyyaa murasatti yeroo gabaabaa keessatti raawwachuuf sochii hawaasa oromoo keessatti duudhaa ta'edha. Dabalatanis (Ayyaatu 2013) tooraa interneetii" WWW ask.. com /mammaaksa.oromoo keessatti ibsa kenniteen yeroo daboo oromoon weedduuf sirba dadhabbi isaa dagachisuufi human isaa cimsuun wal jajjabeessa."

Yaada kana wanti hubatamu weedduu daboo keessatti hawaasni dadhabbii isaa ittiin injifachuuf wal onnachiisuuf wal morkataa jeechoota filatamaa ta'aniifi ergaa kallattiif miti kallatti dabarsaniin dhadhabittii gargamuun dalagaa isaanii haala salphaatiin yaaddoo tokko malee rawwachuu akka danda'anidha .

akka walii galaatti yaadni kun daboon waliin jireenya hawaasaa cimsuu bira darbees nama human hin qabneefi illee human akka ta'uufi hojii guyyaa baay'ee fudhatu guyyaa tokko keessatti kan rawwatu ta'uu isaaibsa. karaa biraatiin (Asaffaa 2007)'weedduun gerarsaaf mammaaksi oromoo yommuu imamu,weeddifamu ergaa jabduu dabarsa. Kunis gootomsuuf ,haarsuuf dadamaqsuuf ,waraqsuuf, gammachiisuuf ta'uu isaa ibsa .kanaafuu weedduun daboo keessatti isa laafe morkachiisuufi isacime gammachiisuuf tooftaafi ogummaa umamaan hawaasni oromoo gonfatedha. Haala kanaanis omishaafi omishtummaa isaa akkasumas jireenya gamtaa isaa cimsataa jiraata. Yaanni kun weedduun daboo barbaachisaa akka ta'e ibsaa. Kana jechuunis dadhabbii irrannachaa umna horachaa dadammaqaa hojetu waan ta'eef weedduun daboo hawaasaaf faayidaa qaba .Abarraa (1993, f.16)''weedduun akkuma afoola oromoo biro yoomessa mataa isaa qaba .

kanaafuu ,weedduun daboos yoomessa qaba .kunis inni tokkoo yeroo hojiin hojjetamaa jiru ,lammaffaan immoo yeroo hojiin hojjetamee boqotan nyaataaf dhugaatii irratti ni weeddifama weedduun kun immoo ergaa addaa addaa niqaba ergaan isaas addaa addadha'' Jedha.akka(Tadasee 2010) Barruu isaa''Afoolaafi misooma'' jedhu keessatti ibsetti .weedduun yeroo daboo cimsuufi kakaasuufi dammaqinsa uumuun hojjetootatti seexaa hidhuuf yommuu ta'u weedduun hojii boodaa sagantaa nyaataafi dhugaatii karorsuuf kan weeddifamu kan fakkaatu ta'uu isaa ibsa . yaada kana irraa immoo weedduun daboo ergaa garaa garaa qabaa chuu isaa h ubanna .weedduun daboo kunis bakka hojittif erga hojii xummuranii manatti galanii nyaataaf dhugaatii irratti wal bashanansiisuuf weeddifama.(Taddasee 2010).

2.4.4. Amala weedduu daboo

weedduun daboo amala mataa isaa ni qaba .akkuma weedduu warra biro amala dhaggeeffataa ofitti arkisuus ni qaba .weedduun kun walaloo akka gurra namaatti tolutti qindaa'ee weeddifama .weedduun kun namoonni hojii hojjetan wal jalaa qabudhaan inni kaan ni weeddisa inni kaan jalaa qabaa miira namaatti akka tolutti gochuun sagalee bareedaatiin kan weeddifamudha .kana

malees amallii weedduu kanaa utuma hojjechaa jirani kan weeddifamuufi yeroo manatti galanii nyaata nyatanii yeroo dhugaatiin addaaddaa dhiyaatu kan weeddifamudha . kanaaf weedduun daboo amala miira ofitti nama arkisuu cimaa ni qaba.

2.4.5 Ergaa weedduu daboo

Weedduun daboo ergaa mataasaa danda'e qaba. Innis akka ummanni ykn hawaasni naanno Sanaa hojii hojjetu keessatti miira waljajjabeessuu akka dagaagfatuuf shoora mataasa qaba. Kana males namni tokko miira jajjabeeffamuu argate taanaan hojiin inni hojjetu fiixaan akka bahuuf gargaara. Ergaaleen kun immoo ergaa siyaasa of keessaa qabu akkasumas ergaa waljajjabeessuu, ergaa wal quuquu fi kkf 'n of keessaa qabaachuu danda'a. Ergaa weedduu daboo kana malees ergaan weedduu daboo hawaasa oromoo keessatti ittiin hiikkaa addaa addaa qabaachuu danda'an weedduu daboo sanaa keessatti weedduu sanaan kaninni ibsachuu danda'u. cunqursaa isa irra jiru ibsachuun sirna cunqursaa sana immoo akkamittiin akka ittiin of irraa kaasu bifa weedduutiin waliif ergaa dabarsa .gita bittaa alagaa jala jira yoo ta'e daboo keessatti weeddisuudhaan walitti onnee horuun akkaa namoonni jalaa ittiin bahaan gochuudha.

Kana malees daboo sana keessaatti wa'ee olaantummaa saba isaa ibsachuuf weedduu weeddisu keessaan ergaa,sabni koo baay'eedha .cimaadha,badhaadhaadha ,jechuun yeroo weeddisu sanatti ergaa dabarfaata . kun immoo namoonni inni weedduu sana dhaga'u lakkaa nutibaay'na qabna qabeenya ni qabna jechuun akka isaan of beekan gochuudhaafidha .wa'ee qabeenyaa mataa isaa ibsachuu yoo barbaadee weedduu wa'ee qabeenyaa isaa ibsu weeddisuun karaa weedduu sanaa ergaa ni dabarfata jechuudha .kana malees waa'ee chimina hojii sana keessatti qabu ibsachuuf weedduun ni weeddifama cimna akkamii akka qabu weedduu sanan ergaa warra hojii hojjetaniif ni dabarsa.

namoota warra hojii sana keessatti dadhaban jajjabeessuuf ykn morkachiisuuf weedduu niweeddisu weedduu sana keessatti ergaa maalii akka dabarsu namoonni dhaga'aniif hojii sana hojjechaa jiran ni hubatu .akkasumas namoota hojii daboo sana hojjechaa jiraniif xiiqii itti horuuf karaa weedduutiin ergaa nidabarsu akkahojiin sun dafee xummuramuuf xiiqii namatti horuuf wal kakasuuf weedduu niweeddisu .kanamalees yoo abbaan daboo nyaataaf dhugaatii fiduu didee weeddisuutiin namtichaatti ergaa ni dabarsu yoo farsoon qallatee fi yoo nyaanni abbaa daboo xiqqaate akka namtichi fiduuff weedduu weedisuundhaan ergaa ni dabarsu .akkaataa itti hojetanii jijjiiraman weedduudhaan ergaa waliif ni dabarsu akkaataa itti qonnaa qotanii jijjiiramanii

akkaataa itti challaa gaarii argatan waliif weeddisuudhaan ergaa dabarsu kanaafuu ergaan weedduu daboo hawaasa oromoo keessatti baay'ee murteessaadha .madda www. Toora interneetii irraa .

2.5. Yaaxina Qorannichaa

Kanaaf kan Qorannoo koo Wajjiin deemu immoo Daayeessa faayidaadha. Isa jedhuu ilaaluun hundaa irraa murteessudha yaada jedhu tuu ol antummaan mul'ata.

Daayeessi kun kan buura'e barataa Melville Herskovist kanya'e nama willi jedhamuuni akka yaada ijaarsa kalaatti hawaasa tajaajiluu walitti fidu addaan giddu galeessummaan akka ijaaramuf gargara.Haaluma kanaan beekaan kun tajaajila fookulariin garagaraa qabus akkasiin ilaala mammaksii murtii seera qabeessa dabarsuu baruuf gargara .

Hiibboon dhugaa bara durduriin Amala sirreessa akka jedhamu safuu hawaasaa eeguun waan baramoo taan jechoota baramoo ta.an ykn kanneen hawaasichi itti gargaramuun ergaa dabarsaa nama bashannanisisa. Sirbi onnee gootaa cimsa. Daayeessi kun gama waanta Aadaa (material culture) akkasumas gooroowwan fookularii biroon hojii irraa ooluu nidanda akka namni Bogatrer jedhutti'' the functional method expands the subject matter ethnography'' warraabbiin kunis malli faayidaa fookularii saba tokko akka gadi fageenyaan haala saayinsawaa ta'een ibsamuuf kan tajaajiludha yadaa jedhu of keessaa qaba. Kanaafuu namoonni fookularii garagmaan hundi haalla barbachisummaaa isaa hubatanii ykn faayidaa isaa irratti hunda'anii akka itti fayyadaamaniif kan carraa kennudha fookulaariin tooko faayidaa isaatiin ala yoo ilaalamee hiika qabachun hin dandah'u qoannoon fookularii gara faayidaa isaatiin gegeffamuuqaba.Qorannoo tokko gaggeessuudhaaf yaaxina qorannoo sana deggaru bu'uureffac huun murteessaadha. Yaaxinaalee hayyoota adda addatiin lafa ka'aman keessaa yaaxina qoranno on kun bu'uureffate yaaaxina tajaajilaa yommuu ta'u, yaaxinni tajaajilaa afoola hawaasa tokkoo qorachuudhaan aadaa, haala jireenya isaaniifi sadarkaa qaroomina isaanii beekuuf gargaara. Yaada kana cimsuuf, Ben Amos (1975, f. 46) "The functional approach to the catagorization of oral literature actually as focused up on the relationships between forms of verbal art and cultura l and social need."

Akka yada kanaatti, yaaxinni tajaajilaa walitti dhufeenya hawaasaafi fedhii hawaasummaa gidduu kan qoratuudha. Haaluma kanaan beekuun qaaccessuu, ergaa ykn fayidaa beekuufi sadarkaa weedduun kun irra jiru bira ga'uun barbaachisaadha. Kanaaf, anis yaaxina kanatti gargaaramee afoola keessaa weedduun daboo kun ergaa isaa yeroo ammaa kana hawaasa keessatti maal irra akka jiru qoradhee lafa kaa'a. Walumaagalatti, yaaxina tajaajilaan weedduu daboo qorachuun ergaa maal irra akka ta'e xinxalee hiika itti laachuuf gargaara

2.6. Sakkata`insa qorannoolee Wal Fakkii

Iddoo kanatti mata dureewwan kanaan dura qorattoota adda addaan qorannoon irratti adeemsifame kan mata duree qorannoo koo kanaan wal fakkaatan dhiyaataniiru. Haaluma kanaa, qorataan waraqaa qorannoowwanii kana kan isaa waliin walfakkaatanii hojjetamaniiru jedhee yaade sakatta'uudhaan haala itti aanee jiruunibsee jira.

Faayoo Qaadiroo bara 2009/2017 xinxala shoobdoo af walaloo tumaa midhaanii Goodina Harargee Lixaa aanaa xuulloo yuunivarsiiti Finfinnetti waraqaa digirii lammaffaa guttachuuf gaggeesse kunis akaakuu weedduu hojii keessaa isa tokkodha kan dhiirotaan sirbamudha
Wal fakkeenyi qorannoo koo duukaa weedduu hojii ta'uu

Qaaccessa afoola daboo Godina Shawaa Kibba lixaaAanaaSoddoo Daccii Adaanaa Adunyaa (2010) Finfinnee Afoola dig 2ffaa daboo Godina kana keessa jiru keessaa Aanaa Soddoo Dacci keessa kan jiru walitti qabuun kan qoratee dha. Qorannoo isaa keessaa kan inni qorate.fkn Eebba yeroo daboo wabii yeroo daboo sirba yeroo daboo qorate.

Walumaa galatti qorannoon afoola yeroo daboo waan keessaa adda baasee erga weedduu daboo k an jedhu irratti qaawwaa akka qabu nutti muldhisa.wal fakkeenyiisaa qorannoon kana wajjiin qa bu afoola daboo irrattidha.

BOQONNAA SADI: MALLEEN QORANNICHA

3.1. Saxaxa Qorannichaa

Qorannoon kunis Kan gefeaa muu mala qorannoo akkamta fayyaamu dhanidha malli akkamta haalli jiruuf jireenya hawaasichaa ykn Amala hawaasa Sanaa akkataa bifa inni qabuu fi maal jechuu akka inni ta'ee kanittiin xinxalamudha singh (2007)' gaaffii attamitti jedhu kaasuun baldhinaan qorachuuf haala mijeessa jedha.

3.2. Irraawwatama qorannichaa

Irraawwatamni qorannoo kanaa hawaasa godina Wallaggaa bahaa aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Aanaa Haroo Limmuu keessaa jiraatanii dha.

3.3. Iddattoofi Mala Iddatteessuu

Qorannoo kana keessatti tooftaan iddatteessuu ogeessota, hawwaniifi maanguddoota Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo limmuu waa'ee weedduu daboo ilaalchisee muuxannoo qabu jedhaman mala carraa malee iddatteessuu keessaa tokko kan ta'e mala akkayyoo fayyadamuudhaan hojjetama. Malli akkayyoo (purposive) kun akkuma maqaasaa irraa hubatamu akka kaayyoo qorannichaatti od kennitootaa filachuu waan ta'eef itti fayyadameen jira. Dhimma kana Addunyaa (2019,f.65) akka ibsetti qorataan tooftaa kamiinuu fayyadamee iddattoo filachuun waan hin oolleef kanneen dhimmichi ilaallatu hundarraa odeeffannoo funaanuun rakkisaa waan ta'uuf iddattoo filachuun barbaachisaadha jedhe. Maanguddoota umurii 60 olii Jarsolii dhiira 5 beerran 2 dubartoota 2 Ogeeyyiin biiruu A.T kan barreeffamee w/r keessaajiruu natti himu dandan dhiira 2 fi dubara 2 Dargagesotaa 5 shamarran 2 walumaa gala dhiira 12 dubara 8 =2o. Walumaa galattii nama 2o fudheera. Raga 2ffaa waan warabamee jiruu biiruu addaafi turizimii fudhachuufi Meeshaan naagargaruu Dawwannadha.

3.4. Madda Ragaalee (Madda Odeeffannoo)

Qorannoo tokkoa deemsisuudhaaf madda ragaalee argachuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan qorataan ogeessota waajjira aadaafi turizimii aanichaa, maanguddootaafi beerran umuriin raagan akka madda ragaatti gargarama.

3.4.1. Mala Funaansa Ragaa

Odeeffannoon qorannichaa kan walitti qabamu afgaaffiifi marii gareetiin ta'a. Qorannoo kana keessatti qorataan mala akkamta (qualitative) kan gargaarame si'a ta'u gaaffileen afaaniifi marii maanguddoota waa'ee walaloo daboo Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limmuu beekaniif

qopheessuun gaafatama. Malli funaansa odeeffanno qorannoo kanaa afgaaffiif dawwannaa yommuu ta'u, malleen kun qorataan tokko qaama dhimmichi ilaallatu waliin fuulaa fuulatti haasa'uun odeeffannoo qorannoo isaaf barbaachisu argachuuf malli qorannoo kun malleen qorannoo irra amanamaa akka ta'e Zolten (2007) ni ibsa.

3.4.2. Dawwannaa/Habburraan

Meeshaa odeeffannoo ittiin funnan keessaa isa tokkodha. Meeshalee kanaan odeeffanno dhugaa ta'e qaamaan bira ga'anii waan argan rageessudhan waan gargaruf qoratanis bakka weeduu daboo kanaf filatamee deemudhaan weeduu dabookana sassabbuun ergaan weeduu daboo kun maali kan jedhuu phootoo ykn vidiyoon agarsiisuudha. Qorannoon kun kan gaggeeffame mala qorannoo akkamtaa fayyadamuun. Malli akkamtaa haalli jiruufi jireenya hawaasichaa yookaan amala hawaasa sanaa akkaataa, bifa inni qabuufi maal jechuu akka ta'e kan ittiin xiinxalamuudha. Singh (2007) "gaaffii hattamitti jedhu kaasuun bal'inaan qorachuuf haala mijeessa" jedha. Kanaaf, qorataan kun daboo irratti xiinxala adeemsise afgaaffiifi gaaffii marii gareetiin haala armaan gadiitiin dhiyeesse.

3.4.3. Afgaaffii

Mala ragaa funaanuuf qorataan itti gargaarame keessaa tokko afgaaffii yeroo ta'u kunis gaaffilee afaaniif maanguddootaafi beerran dargaggootaaf shamarra manguddoota 5 fi beerran 2 ogeessota 2 dargaggoota 2 fi shammarran 2 aanicha keessatti argaman keessaa ota waliigala namoota 8 filachuudhaan qorannichi geggeeffame. Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi harooLimmuu ila alchisee hanga ammaatti qaacceffamee ragaan qorannoo kanaaf na gargaaru waan hinjirreef malli afgaaffii qorataan kun filate qorannoo kanaaf mala odeeffannoottiin argatan keessaa mala filatameedha3.

3.4.4. Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Meeshaanod eeffannoowwan ittiin funaanaman afgaaffiifi dawwann yommuu ta'an maanguddo ota, beerraniifi ogeessota waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limmuu irraa maloota kanaan funaanaman qaacceffamanii dhiyaataniiru.

Odeeffannoowwan funaanaman kunis kaayyoo gooree qorannichaa bu'uura godhachuun, haala walitti dhufeenya qabaniin walitti fiduun tokkoon tokkoo isaanii gosa gosaan adda ba'anii ragaaleen argaman qaacceffamaniiru. Kunis ragaan qorannoo qorataan afgaaffiifi marii gareetiin walitti qabe mala ibsa akkamtaatiin haala ifa ta'een qaacceffama.

3.5. Naamusa qorannoo

Dhimmoota qorannoo keessatti xiyyeeffannoo barbaadan keessaa tokko naamusa qorannooti. kanaafuu qorataanis hanga dandaa'ametti naamusa qorataa tokkorraa barbaachisu hunda eeguun qorannoo amanamummaa fi fudhatamummaa eeggate gaggeesseera. Qorataanis odeeffannoowwan fiixaan bahiinsa qorannichaatiif barbaachisan gaggeesseera. Qorataanis odeeffannoowwan fiixaan bahiinsa qorannichaatiif barbaachisan karaa iciitii odeef kennitootaa eeggateen sassaaba ma.qorataan duraan dursee odeef ken nitoota irraa odeeffannoowwan murteesso amanamummaaf fudhatamummaa isaanii eeggatan argachuuf iciitii isaanii eeguuf akka qabu waadaa seenuufiin odeef kennitootaanis iciittii kaayyoo qorannichaa karaa eeggateen odeeffannoo barbaachisu laachuudha.

BOQONNAAAFUR: QAACCESSAAFI HIIKA RAGAALEE

Hawaasni Oromoo akkuma hawaasa kamii aadaa daboo kan mataa isaa kan ittiin jireenya isaa gaggeeffatuqaba. Aadaan Daboo kanneenis: qonna, horsiisaloonii, gaagura hidhuu fi hojiiwwan mana keessaa dubartootaan raawwataman keessatti ni gaggeeffama. Hojiin qonnaa hojiiwwan adda addaa of keessatti hammata. Isaanis: qotiisa, haamaa, midhaan sassaabbii, aramaa fi kannee nbiroodha. Loon kan horsiisanif jiruuf jireenya dhala namaa keessatti bu'aa hedduu waan argamsiisaniifi. Kunis bu'aa qaama isaanii irraa hojiiwwan qonnaa sadarkaa garaagaraatti ittiin waan raawwatamaniifi. Hojiiwwan hawaasa Oromoon raawwataman biroonis kanneen akka gaagura hidhuufi hojiiwwan mana keessaa (tumaa midhaanii, aannan raasuu fi daakuu daakuufaadha) Akka odeeffannoo kennitoonni jedhanitti hojiiwwan kanneen kan raawwataman gamtaadhaanidha. Hojiin gamtaan hojjatamu daboo yookiin daadoo dhaan kan raawwatamu dha. Daboon kadhatamanii waan dhaqaniif dugda walii baasuun dirqamamiti. Daadoo keessatti garuu dugda walii baasuun dirqama waanta'eef dabareen kan wal gargaarani dha.

egaa walumaa galatti hawaasni Oromoo Daboowwan adda addaa gareen kan raawwatani dha. Weedduun daboo sana waliin wal qabatan dadhabbii fi nuffii tokko malee kan raawwatani dha. Kanaaf boqonnaa kana keessatti; gosoota Weedduu Daboo, ergaa Weedduu Daboo fi faayidaa weedduu daboo Oromoo irratti xiyyeeffatan Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limmuu walitti qabaman ilaalchise eragaa bifa af-gaaffii, daawwannaan funaanamantu armaan gadittibarreeffamaniiru.

4.1. Xiinxala Ergaa Weedduu Daboo Oromoo Irratti Xiyyeeffatan

Akkaod-himtoonni jedhanitti weedduu daboo irratti xiyyeeffatan baay'een yeroo dabootti raawwatu weeddifaman akkaataa hojichaatiin kan gaggeeffamani dha. Isaanis gariin kan gareedhaan gaggeeffaman yoota'an. Weeddu kunis yeroo qonnaa, yeroo haamaa, yeroo sirbaa sirbisiisan oogdii, yeroo midhaan /xaaffii/ dha'insaa kan hojiin booda galgala sirbaman. Yeroo gaagura hidhuu, yeroo aramaa adda addaa, yeroo Aannan raasuu, yeroo tumaa midhaanii fi yeroo daakuu daakanfa'a.

4.1.1. Weedduu Haamaa

Akka od-himtoonni jedhanitti haamaan Daboo yeroo baay'ee ummanni Oromoo naannoo kana jiraatan Daboo dhaan kan hojjatani dha. Kan haamanis gosoota midhaanii kanneen akka: Daagujjaa, Xaaffii, Garbuu fi Qamadii yoo ta'an; isaanis waqtii bonaa yeroo midhaan kanneen

bilchaatani dha. Haamaanis bifa ammayyaan konkolaataa dhaan akkasumas bifa aadaatiin immoo, haamtuu dhaan kan haamamu dha. Hawaasni yookiin qonnaan bultoonni Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limmuu gosoota midhaani isaan omishan Daagujjaa, Xaafii, Garbuu fi Qamadii yoota'an; daagujjaan omisha bal'inaan aanicha keessatti omishamudha. Ummanni aanichaas akkuma ummata Oromoo biro jireenya hawaasummaa kan qabu yoo ta'u; daboo kan waliif hirmaatudha. Meeshaan ittiin haamanis haamtuu jedhama. Innis mukaa fi sibiila irraa hojjatama.

Akkasumas abbaan Daboo ykn maatiin Daboo kadhatan dabooof dhangaa nyaataafi dhugaatii kanneen akka farsoo, daaboo, cumboo, beddoo, mulluu, budeena, qopheessu. Daboon yeroo haamaa weedduu adaa addaa osoo hin nuffiin akkasumas hin dhabiin hawaasummaan hojjetu. weedduu yeroo haamaa gareen wal jalaa qabuun kan weeddifamudha. Namni dura bu'ee weeddichaa weeddisuu sun wallee yoo ta'uu walleen suna nama qooqa bareedaa qabu ta'a. kanneen biro immoo kanneen jalaa qaban immoo cooqxuu ykn jala goodota jedhamu. kunis qabiyyee garagaraa kan qabu yoo ta'u haala armaan gadiin xinxalameera

4.1.1.1 Onnachiisuuf

wal siyeessuuf kan isaan itti gargaarama weedduu akka armaan gadiitti weeddisuun wal jajjabeessu haamaa midhaa jechuudha.

Siyyee siyyee siyyees egaa

Yaa lafoo dabeessi illee (2*)

(madda Akkasaa Kumsaa Amajjii 3/5/2014 Ganda kalaalaa)

Kan jedhu kana yoo ilaallee; siyyee, jechi jedhu nama yeroo hojjiin hojjetamu wallee ta'uun namoota gareen hojjetan weedduun siyyeessuudha, siyyeessi egaa yaa lafoo dabeessi illee yaadrimeen gaalee kanaa immoo nama hojjitti lafaa dhadhabaa dhiba'aa yookin nama siya'ayinaan hojii hin hojjennee illee jajjabeessi ykn onnachisi akka hojjetu taasiisi jechuudha

Mulluun hin mi'ooftuu yoo miyeessan malee

Laafuun hin si'ooftuu yoo si'eessan malee

(Madda Abdiisaa Kabbadaa Ganda Goobu guddaa amajjii 8/5/2014)

Weedduu kana yoo ilaaltee mulluun hin mi'ooftuu yoo miyeessan malee muulluun aadaa Oromoo keessatti yeroo daboo ni dhiyaata laaftuun hin si'ooftuu yoo si'eessan malee kan jedhu kun nama dhadhabe onnachisuufidha

Weedduu daboo haamaa

Yaa Haamilee,
Haamtutu dide moo

(Dassalee waqtolee Goobu guddaa 5/9/2014)

Haamaa wallaaltee?"weedduu yeroo haamaa qonnaan bultootan weeddifamu keessaa. Waliin hojjechuun uummata Oromoof aadaadha. Aadaa uummatni oromoo ittiin beekamu keessaa Aadaan wal gargaarsaa fi waliin Amajjii hojjechuu isa tokko. Qunceen wal gargaartee Arba hiiti akkuma jedhamu,hojii turtii yeroo dheeraa fudhachuu danda'u yeroogabaabaatti xumuruuf shoora olaanaa qaba. Kun ammoo aadaa wal gargaarsaa uummatichaa calaqqisiisuun cinaatti walitti dhufeenya gama hawaasummaan jiru cimsuufis murteessaadha Aadaan wal gargaarsaa fi waliin hojjechuu wantoota ittiin ibsaman keessaa daboo /Jiigii jedhamuun kan beekamu,keessaa sassaabbiin midhaanii isa tokko yoo ta'u; Keessummattuu yeroon haamaa midhaanii addatti kan beekamuudha. Milkaa'ina hojiifis weedduuwan garagaraa kan dadhabe ittiin jajjabeessanii fi miira dorgommii uuman wal onnaachiisuuf weedduu kana weeddisu jechuudha .

Yaa hamilee
hamtuutu sididemo
hamaa wollaalteree
Asiin gad kaadhu
Kaatten fagatin
Hamtuu rogaan haamii
Nyaatte hin dhaabbatin
Sareen teepa nyaatte
Katamaa kessatti
Gadheen duubatti haftee
Hamilee biraa
Haamtutu dide moo

Haamaa wallaaltee?"weedduu yeroo haamaa qonnaan bultootan weeddifamu keessaa. Waliin hojjechuun uummata Oromoof aadaadha. Aadaa uummatni oromoo ittiin beekamu keessaa Aadaan wal gargaarsaa fi waliin Amajjii hojjechuu isa tokko. Qunceen wal gargaartee Arba hiiti akkuma jedhamu,hojii turtii yeroo dheeraa fudhachuu danda'u yeroogabaabaatti xumuruuf shoora olaanaa qaba. Kun ammoo aadaa wal gargaarsaa Yaa h a amilee haamtutu sididemo haamaa wollalteree

Mikaa'elin essaa
Ittan irrefadha
Bakka gootan dhaqaa
Dhaqeen ilalladhaa
Maafan ilaalladha-
Hoo hee irra sararuu baasan hamuusan kaanu
Goonni duwwaa dhufee
Gadhee naasisuuf hoo hee
Akkaa marqaa gootee hoo hee
Goota nyaachisuuf

kalessa galgalaa
yaa galgalessituu
Anuu jirajettee
Nan jajjabeessituu
Yaa daboo koo yaa daboo koo
Daboon karra baateeyaa daboo koo
Karaa galtoon moojii
Kan goota jallatee
Bakka dhaqxu moojii
Jettii yoo haamarraa
Yaa daboo koo

Okkoleen tarsa'ee
Mana gooftaa kiyyaa
Dhugaatin farsoo-----yaadabookoo
(madda Nagaroo Guddinaa ganda kubee 13/9/2014)
Weedduu armaan olii irraa wanti hubatamu yeroo daboo haamaa dhugaatiin farsoo ta'uu fi
ittiin jara daboo sana ittiin jajuuf akkasumas akka isaan farsoo dabalaniif akka ta'e xinxalla
jechuudha .

Weedduu yeroo midhaan haamaa wal onnaachisuu
weedduu armaan gadii irraa wanti hubatamu yeroo haamaa aman kana wal onnachiisuuf
akka armaan gadiitti weeddisu

hennaa daakatteree
egaa dhamateeree
hennaan hin jiguuree
egasii hin dhibuuree

kaaba mana keetii
hin ijjeeriin kabii
jabaa nama keetii
hin ajjeesiin qabi

(madda lamuu Dalanaa ganda kubee 3/9/2014)

ergaan weedduu armaan olii kan irraa wanti hubannu nama hojiitti cimaa jajjabeessi malee
gad hin cabsiin ergaa jedhu of keessaa qaba jechuudha

4.1.1.2 Wal Gorsuuf yookiin WalBarsiisuuf

Kunis namoonni yeroo daboo hojjetan weedduu daboo addaa addaatti fayyadamuun walii
isaanitiif gorsa laatu jechuudha.

Albeenii tumaa kafaa
Naccii sharer godhi
Raacatiin sumaa hafaa
Mee haamaa walal godhii

(madda Akkasaa kumsaa ganda goobu guddaa 8/9/2014)

Jireenya boodaaf kan nama gargaaru daboo ta'uusaa ibsa. Kunis bo'oo dhumaa lamaan irratti kan
argaman 'raacatii' jechuun haftee kan gara boodatti haala mijata akka jiraatan

4.1.1.3 Ittiin Wal-Qeequuf

Weedduun isaan yeroo ittiin walqeequuf jedhan:akka armaan gadiitti weedduu weeddisuun
namoota qeequu barbaadan sanaaf ittiin ergaa dabarfatu jechuudha kana irraa wanti nuti
hubannuu akka ummni oromoo weedduu ergaa dabarfatu irraa hubanna jechuudha .

Tulluu kubee gubbaa
Raafuu buutuun jirtii
Yoo billaan bal jedhee
Yoo offaan xaaxa'e
Natu dutuun jirtii

(madda abdiisaa kabbadaa ganda goobu 3/9/2014)

Kana irraa wanti hubatamu hawaasni Oromoo sodaattuuf iddoo akka hin kennine walqeequ.
Akkasumas akka ummatichi sodaattuuf iddoo hin kennine irraa xinxalla jechuudha .

4.1.1.4 Farsoo fichisiisuuf

Akkasumas akkuma addaatti hawasni oromoo yeroo daboo kadhatee haamaa hamsifatu nyaataaf dhugaatii qopheessuuf keessaa: yoo farsoo dhuguu barbaadan akkas jechuun ergaa dabarfatu.

Farsoon nutti hanquudha

Eenyutuu areeraa dhugaa

Jaggaa dugdi annodha

Eenyutu dhaqee na fidaa

(madda caalaa margaa kubee 5 /8/2014)

Asitti waanti hubatamu namoonni daboo deemaan kallattiin hin dheeboonnee farsoo fidaa hin jedhan kanaf farsoo nuuf qopha'ee asitti nuuf haa dhufu dhuguu barbannee kan jedhuuf sanyiin daboo baaneef arjaa waan ta'aniif nyaataaf dhugaatii qopha'e maaliif nuuf hin kennamuu yaada jedhuu komee dhiyeeffachuuf jecha weedduu kana weeddisu egaa walumaa galatti weedduun kun gosa weedduu yeroo haamaa ta'uu isaati yeroo weeddifamu warri daboo sana qopheessan akka farsoo daboof qopha'e sana akka fidaniif gargaara . hojjetaan saaffisa hojjchaa akka dabalamu nigargaara.

4.1.1.5 Komachuuf

Komachuu jechuun tajaajila namni namaaf kennutti quufuu dhabuu jechuudha.

Kan armaan gadii ha ilaallu

Obaastuu obaastee

qalbiin mana galtee

Irbaata dagattee

garbittii akkoo koo

Gilindisee deessee

Haati farsoo kanaa

Dhugaas hin jennee

Bulaas hin jennee

Maal nu jibbitee teessee?

(madda Nagaroo Guddinaa ganda kubee 13/9/2014)

Faayidaa weedduun daboo gama wolkomachuutin qabu kan mullisuudha. weedduu armaan olii kana irraa wanti nuu hubachuu dandeenyu haati yoo haati farsoo sana naqxee irra deemtee nyaadhaa dhugaa yoo jechuu diddee taphadhaa jechuu diddee isaan wajjiin taphachuu didde weedduu kana akka armaan oliitti weeddisuun ergaa dabarfatu kana irraa immoo wanti nut xinxalluu isheen farsoo naqxe akka isaan wajjiin taphattuu agarsiisa jechuudha. weedduu kana keessaa bo'oodhumaa lamaan yoo ilaalle dhugas hin jennee bulaas hin jennee maal nuu jibbitee teessee kan jedhu dallantee teessee jechuu agarsiisa

4.1.1.6 Akka namoonni daboo haamaa hin olleef weedduu weeddifamu

Gama biraatiin daboon akka haamaatti baheen ganama weedduu kanatti aanu wal jalaa qabuun kan weeddisan yoo ta'u wallee dura bu'ee jedhu kanneen biro immoo jalaa qabuun wal harkaafudhanii kan weeddisanidha.

Haaleeluun yaseedha

Hin oolin lafeedha (2*)

Ani baddeessaa hin nyaadhu obboleessa goosuu

Ani dabeessa hin jaallu obboleessa kooyyuu

(madda obbo Hayilee Fufaa Ganda kallala 6 / 3/2014)

Weedduun armaan olii weedduu yeroo haamaa keessaa tokko ta'ee kan daboon ganama akka haaamaa eeggalaniin weeddisaniifi wal waamuuf kan weeddifamu dha mudha. Ergaan weedduu kanaa akka namni daboo kana irraa hin hafneef wal kakaasuuf ta'a. fakkeenyaaf haaleelun yaseedha hin aoliin lafeedha. Kan jedhu wal wajjiin hojjechuun gaarii akka ta'efi hojiin hawaasummaan akkasii jalala, aantumaa walii isaanii dagagsuuf yookiin jiruuf jireenya hawaasaa calaqisisuuf kan weeddifamudha. Jechi lafee jedhu hawaasa oromoo biratti kan akka kabajaatti ilaalamudha. Abalu lafee qaba jechuun nama hawaasa keessatti jireenya hawaasummatti amanutti amanuu dha kan namaaf garaa lafuu jechuudha, gama biraatiin mulluun hin miyooftu yoo miyeessan malee laaftuun hin siyooftu yoo siyeesan malee laaftuu yeroo jennuu yeroo haamaa haaman sana na boddeetti hafu jechuudha nama yeroo haamaa sana boodatti hafu jajjabeessuudhaafidha. Kanaaf weedduun armaan oliitti weedduu daboo haamaa

keessaa tokko ta'ee kan daboo yookin namoonni hojii irratti hirmaatan wal waamuufi weeddiisan ta'uu isaa hubatama.

4.1.1.7 Nama haamaa guyyaasisee dhufe qeequuf

Weedduu kanis ergaa garagaraa dabarfatu. Yaa guyyee qaata guyyayee' jedhu keessatti guyyeen daboo yookin namoota hojicha irratti hirmaachaa jiran yoo ta'u yeroon guyyaa ykn waaree ta'uu akka jechuuti. Haa guyyaatu lolli saafa wayyaa kan jedhu immoo yaadrimee isaa yoo ilaallee wa'ee lolaa osoo hin taane akkaataa hojichaa kan ibsudha.

Yaa guyyee qaata guyyaate.....haa guyyaatu

Utuun beekuu..... lolli saafaa wayyaa

(madda obbo Gobanaa Agaa ganda kalala 8 /4/2014)

Weedduu armaan olii kunis weedduu yeroo haamaa ta'ee kan daboon yookiin namoota gareen hojjetaniin bakka hamaatti weeddifamudha. Innis yeroo haamaa eegalan osoo hin taanee erga saafa baay'ee guyya'ee weeddifamudha. Weedduun kunis ergaa garagaraa dabarfatu. Yaa guyyee qaata guyyayee' jedhu keessatti guyyeen daboo yookin namoota hojicha irratti hirmaachaa jiran yoo ta'u yeroon guyyaa ykn waaree ta'uu akka jechuuti. Haa guyyaatu lolli saafa wayyaa kan jedhu immoo yaadrimee isaa yoo ilaallee wa'ee lolaa osoo hin taane akkaataa hojichaa kan ibsudha. Innis yeroo waaree ta'u aduun sirritti waan ba'uuf midhaan aritiin hamama ykn sirritti kukkutamuu danda'a kanaaf midhanichii akka dafee hamamuuf yeroo saafaan bu'uun garii ta'uusaa ibsuu barbadanitu weedisu .

4.1.1. 8 Cimina isaanii yeroo haamaa ittiin mullifachuuf

Weedduu gadii kan immoo kan bakka haamaatti namoota haama hamaniin gara dhumaatti weeddifamu ta'ee kan ittiin gara dhumaatti yeroo galuu gahan kan ittiin ibsatanidha.

Harsasiin harsasiin naanneessa roobeem dhageessee

Taarsaseen taarsaseen naanneessa reebeen goofareeshee

(MaddaToleeraa Itichaa Ganda12/3/2014)

Kunis kan ibsu yeroo haamaa haaman fuula qabataniid giddu gidduu kutuun akkataa itti haaman kan ibsudha. Toora 2ffaa irratti kan argamu fuula fuula gidduutti ba'uun akka itti hamaniif goofaree/ jalamii midhaanii ykn kan iju midhaanii baatee bakka itti kutaan kan ibsu yoo ta'u akkaataa itti fuula qabataniid haaman agarsiisa.

4.1.1.9 Daboon haamaa yeroo galuu barbaadu

Daboon hojjechaa o olee yeroo lafti dhiinaan galuu barbaadu akka armaan gadiitti weeddis

Qorreecho qorreechoo qeensa murraaree

Olleechoo olleechoo keessa bullaaree

Ilaa yaa haadhaa ammayyaa yaa haadha ammayyaa garee

Hin olliin yaa haadha koo situu Dallaa naa dhalee

(Madda Abdiisaa Waqtolee Ganda 17/4/2014)

Weedduun kunis gosa weedduu daboo haamaa ta'ee kan daboon dhuma irratti yeroo hojii keessaa galuun ga'u bakka haamaatti weeddisanisadha. Innis namoonni hojii hojetaa jiran abbaa dabootiin ni galla yeroon ga'eera jedha dhamsa ittiin kan dabarfatanidha.

Fkn qorreechoo qorreechoo qeensa murraaree jechuun hamaneera ija midhaanii kan kunneerra qarmii isaa haamtuu nu hafee jechuu barbadaniti olleechoo olleechoo keessa bullaree kan jedhu immoo guyyaa guutuu as oollee amma immoo yeroon waan ga'eef ni gala jechuudha.

4.1.1.10 Weedduu daboo yeroo haamaa nyaata fidaa jechuu barbaadan

Akkuma beekamuu aadaa oromoo keessatti yeroo daboo nyaanni qopha'a nyaata kana immoo fidaa yeroo jechuu barbaadan akka armaan gadiitti weeddisu .

Lugisiin lugisiin qeerasa fixee

Hin jiru hin fidduu ni fixee

Qullubbii dheengadda bitte eda fixee

(Madda Margaa waqnaa ganda Goobu guddaa10/ 03/2014)

Akka odeef- kennittoonni jedhanitti weedduu armaan olii immoo daboon haamaa keessaa ergaa galee yeroo mana ga'u kan weeddisudha. Akka addaa oromoo naannoo kanatti dabooof kan qopha'u daaboofi mulluun alatti qullubbiin isa biraadha. Haati daboo qullubbii falfaltee daboodhaafi daaboo irratti naqxi. Egaa daboon yoo kun hin jiraannee ykn xiqqaate weedduu olii kanaan ergaa dabarfatu. Ergaan weedduu kanaas nyaanni hin jiru ykn ni xiqqatee kan jedhuu ergaa waliif dabarsu jechuudha kana irraa wanti hubatamu ummannii oromoo weedduu kanatti fayyadamuun wanta isatti hanqate akka ibsichuu dhada'udha.

Namticha nyaata dhiyeesse qeequuf

Heph oodham.....yeroodham

Bukkeedha.....buqqeedha

Haa buluu.....haa dhumuu

(madda Obbo Toleeraa Itichaa ganda goobu guddaa 1/7/2014)

Walumaa galatti weedduun olii kunnin weedduu yeroo daboo haamaa yoo ta’an kun namoonni yeroo gareen haaman gamtominaan weeddisanidha. Kunis hojjettoonni weeddichatti fayyadamuun hojiin kun nuffii fi dadhabbi malee bu’aa qabeessummaan akka rawwatamuufi gahee guddaa qaba. Akkasumas wantoonni jiruuf jireenya isaanii keessatti mudatu kan ittiin ibsataniifi saffisa hojii sun ittiin rawwatu kan dabaluu danda’udha.

4.1.1.11 yeroo haamaa sana ittiin xaafii sana jajuuf

yaa xaafii buddeena mooraa

har’as sibiraa oolaa

(madda lamuu Dalanaa ganda kubee 3/9/2014)

weedduu olii kana irraa wanti hubatamu yaa xaafii buddeena mooraa buddeenni xaafii sun addii ta’uu isaafii hojii xaafii haamaa sana hojjetaa akka oolu weedduu kana irraa xinxalla weedduun armaan gadii kun ittiin xaafii sana jajuuf kan ittiin dhimma ba’amudha

asii naa baqadhu

galii barakadhu

yaa xaafii jiga tolii

mataa naa muran jettaa

ittiin wal onnachiisuuf yookin ittiin wal jajjabeessuuf weedduu kanatti gargaramu jechuu dha .

yaa kaaroo banaa tolii

dhirsatuu naa tuqe jettaa

albeenii tumaa kaffaa

nacii sharer godhii

racatiin simaaf haffaa

mee haamaa walal godhii

dibittiidhaan qotii

kormi gaana argatee

limixii ilkaan mootii

(madda Obbo Toleeraa Itichaa ganda goobu guddaa 1/7/2014)

weedduu armaan olii irraa wanti nu hubannuu weedduu daboo kan irraa jaalalli akka jiru nuu hubachiisa.

Fakkii daboo yeroo xaafii haamaa ganda goobu guddaa

4.1.2. Weedduu yeroo midhaan dha'insaa

Akka qorataan dawwannaa godhe irra xiinxalletti midhaan dha'insi hojii namoonni cimdii cimdiin hojjetan ta'ee kan ulee laafaan dabaree dabareen rukkutuun xaafiifi cidii isaa gargar basanidha. Innis erga qotiyyoodhaan sirbisisanii garadhumaatti toora galchuun kan rawwatu yoo ta'u yeroo hojii kana rawwatan jechoota bifa weedduu qabu fayyadamuun weeddisaa kan hojjetanidha.

4.1.2.1 Wal onnachiisuuf

akkuma beekamu ummanni Oromoo aadaa wal onnachiisuu ni qaba kanaaf weedduu armaan gadii kanatti gargarama .

Yaa abbee.....yaa abbee
Daboodhaam.....daboodham
Naa murii.....naa murii
Ephi.....eephi
Cididhaam.....xaafidhaam
gad hurii.....kan duriin

(yeroo midhaan dh'insaa 7/5/2/2014 Toleeraa Itichaa)

weedduu armaan olii kana irraa wanti ubatamu

Weedduu daboo wayita midhaan dha'insaa olirraa wanti xinxalamu yeroo kanatti namoota miira wal dorgommifi xiiqii keessa wal galchuun hojiicha si'aa'inaan akka hojjetan kan godhudha. Ulee isaan ittiin dhahan jiidhaa wan ta'eefi akka gaariitti rukkutee cidiif midhaan adda baasa. Akkaataa itti hojjetanifi weedduun isaan weeddisan walitti hidhata qaba innis duukaa sochii isaanii hojjechuuf taasiisaniin sagalee isaanii qajeela kun immoo weedduun akkasii gochaan wal qabachuun kan agarsisudha hojii kana keessatti dhimmoota baay'ee eeruun kan wal seexeessuu fakkenyaafi gad-hurii sirritti rukkutii lafatti baasii yookin cidiifi calla addaan baasi jechuudha kan duriim' durumaa sirriitti rukuta har'a qofaa miti yookin durii kasee cimaa ta'uu isaa kan mullisudha.

Akkasumas weedduu daaboo kanaan wal jajjabeessuufi jecha wantoota adda addaa kaasaniin wal qeequu bara darban ittiin waaan nyaatan yookiin wanta dhugan qeequu. Fakkeenya” Bukkeedhaam” jechuun bakka ati rukkutaa jirtu gara madditi jechuudha “ Buqqeedhaam” kan jedhu ittoon ittiin nyaaa nyaadhe buqqee ta'u isaa himuu barbadanitu. Akkasumas “ Eepho

dhaam” “yeroodhaam” kan jedhu immoo Eephoodham jechuun kan ati nyaatte ittoon isaa Eephoodha kanaaf akkas jabaattee jirta jechuu yomuu ta’u namni inni tokko immoo yeroodhaam jedha kana jechuun immoo humnan qaba yookiin dargageessa kanaaf yeroo kootti hin dadhabu jechuun barbadeeti.

Haabuluu haadhumu, yoo jedhu immoo haabuluu jechuun dhadhabeera jedhee himachuu yoo barbadu ta’u haadhumu kan jedhu immoo xummuruu qaba yaada jedhu of keessaa qaba. Kun immoo akka aadaa hojii wa-gargarsaafi hawaasummaa qabataniif namoota keessatti fedhii uuma.

4.1.3 Weedduu yeroo gargaru hidhanii

Akka odeef-kennitoonni jedhanitti ummanni oromoo naannoo kanaa hojii qonnaafi horsiisa loonii alatti hojii garguraa hojochuun jireenya isaanii kan ittiin foyyeeffatanidha. kunis gaguradhahee muka gubbaatti fannisuun kannifni itti galee damma yeroo isheen dammeesitu kan itti fayyadamanidha. Gaagurri bifa aadaafi bifa ammayyaatin kan qopha’u yoo ta’u ummanni oromoo aanaa ciddaa ayyanaafi haroo limmuu kan aadaatti fayyamuun damma oomishu meeshaaleen gaagurrii irraa tolchamas ; muka sooyyoma, hidda, simala, citaafi faltiihoriifa’a namni hundi muka yaabee gaagura hin hidhu kun gaagura hidhu nama ogummaa gaagura hidhuu qabuufi danteetti muka yaabuu qabudha namni akkasii gaagura hiituu jedhama ykn gaagurtee’ jedhama innis kan hidhamu yeroo birraa yoo ta’u Arfaasaa jalqaba irratti ni butama.

Gaafa gaagurrii hidhamu wanti barbachisu keessaa tokko funyoodha innis gaagura yabsiisuuf tajaajiila gaagurri kan muka irratti hidhamuufi akka kannisa manaa godhatee itti galtee damma damma keessatti dammeesituuf. Yeroon gaagura hidhan wantoonni safeeffataman keessaa funyoon kan ergisaa yoo ta’ee bulee malee hin galu sababiin isaas kanisiin keesu hin bulu jedhanii waan amananiif. Akkasumas mukti gogaan yoo muka irra bu’e fudhanii manatti hin galani qoraan baatanii hin galani namni gidduu isaanii hin ba’u amma mana ga’anitti dammichi gogaa ta’a jedhanii waan amananiif egaa namtichi gaagura hidhu funyoo arkisaa arkaan waamaa akkas jedha.

4.1.3.1 Hawwii isaanii ittiin mul'isuuf

weedduu armaan gadii kana irraa wanti hubatamu utuu kannifni gagurichatti galee damma baaye'ee utuu hojjetee hawwii isaanii ittiin agrsiisu yaada jedhu weedduu kana irraa xinxalla jechuudha .

Yeehee yeehee yeehee

Gala hi ooliin

Galii keessa ooli

Caliyaa kottuu

Calcal itti godhi

Akka durba caliyaa

Sibuu kottuu

Sibsib itti godhii

Akka durba sibuu

(Madda Lamuu dallanaa ganda goobuu guddaa6/5/2014)

walaloo olii toora 1-3tti jiru keessatti kan namni gaagura hidhu hawwii kaanisni gagurichatti akka galtoof qabu yoo ta'u gala hin ooliin galii keessa ooli kan jedhu yada lama kan ibsudha tokkoffaa itti seenii kan jedhuufi kan biroon immoo ergagaltee keessa jiraadhu jechuudha walaloo toora 4-7tti immoo kaannisa gagratti hawwachuun alatti kan hawaasni gosa caliyaa fi kan sibuu ta'an ittiin wal quuqanidha kunis hawasni caaliyaa kaneen bakka qorannoo kanaa yoo ta'an sirbuu immoo olla bakka qorrannoo kanaati hawaasnii lamaan kun kan walitti heerumsisaniifi kan wal fudhanidha kanaaf gama kananillee akkataa walittii dhufeenya isaanii isaanii ni ibsu.

4.1.3.2 Fedhii omishaa isaaniif qaban ittiin ibsachuuf

Abbaa keef Dhibbaa ta'i

Goomattuuf jibbaa ta'i.

(madda Nagaroo Guddinaa ganda kubee 13/9/2014)

Walaloo weedduu olii kun umanni oromoo feedhii oomishaa isaaf qabu ittiin ibsatudha. Fkn Abbaa keef Dhibbaa ta'i abbaa qabeenyaafi bu'aa gaarii argamsiisi gagurrii kun akka ammaa baay'ee godhatuuf feedhii qaban kan mul'isudha. Akkasumas goomattuuf jibba ta'i kan jedhu immoo nama akka damma gaarii namni hin arganneef hinaaftuuf hin dammeessinniif yaada

jedhuufi waanta hin barbachifne kan itti balalleffatani as keessatti goomattuu jechuun nama waa namni godhatutti inaaftu yookiin jibitu jechuudha.

Walumaa galattii weedduun kun kan namoonni yeroo gaagura hidhan weeddisaa rawwatan ta'ee hawwii omisha damma gaarii argachuu irraa darbee akkataa waliin jireenya isaanii ittiin ibsatanidha.

4.1.4. Weedduu mana baasaa

Akka odeef-knnitoonnii jedhanitti guyyaa manni ijaaramee rawwatu ykn man duuchi irratti shamarraan ollaafi kan warra mana ijaratani walta'uun kan weeddifamu weedduu mana baasaa jedhama weedduun kunis sababa manni ijaarameef waan weeddifamufi weedduu daboo keessatti ramadama. Ergaan sirba kanaa inni guddaa gammachuu manni ijaaramee ittiin ibsachuuf kan weeddifamus shamarran yoo ta'an isaanis warreen mana ijarraniif olla isaanii ta'u.

4.1.4.1 Gammachuu isaanii ittiin mul'suuf

weedduu armaan gadii kana irraa wanti nut hubannu namoonni namoota mana ijarratan sanaaf gammachuu isaanii ittiin ibsuuf weedduu kana ni weeddisu

Sooyyee hoo sooyyee jatani
Mana jatanii бага ijarratani
Бага irrattanii mana batani
Karaa dugda duubaa dheerattani
Abbaan durbaa durba seerrattani
Goreen bulaa man keessanii
Goree hin bulu mana keessanii
Marmeen kufa morma kee jalaa
Akka arcummee laga sooyyee jatani

(Madda Aadde Malkee Gammadaa 8/5/2014)

Yaada weedduu olii irraa wanti hubatamu umanni oromoo gochaa namni tokko godhatetti gammaduu isaa weedduun akka mulitatu kan agarsiisadha. Innis shamarran guyyaa manni ijaaramee rawwattuu addooyyee (hiriyyaa) isaanii waliin wal waamuun kan weeddisanidha.

Kayyoon weedduu kanaa gammachuu mna ijaaramee ibsachuuf fkn mana ijaratanii бага ijarrattanii mana batani kan jedhu. Iffaa mana haaraa бага irrattanii ykn mana jireenyaa бага ijarrattani kan jedhudha. 2ffaan immoo erga ijaarrattanii бага manichaa keessaa jiraachuu

eegaltanii jechuu barbadaniti akkasumas as keessatti shamarraan jalaa walii isaaniifi hawwii jalala qaban weedduu kanatti fayyadamuun ni ibsatu jechuudha.

4.1.5. Weedduu Daboo yeroo Aramaa Midhaanii

Akka odeef- kennitoonni jedhanitti armaan gosaa daboo eroo baay'ee dubartootaafi dargaggootaan rawwatamudha. Innis midhaan kanneen akka boqolloof mishingaa keessatti biqila hin barbachifne boqqiluu yoo ta'u harkaan kan hojjeta mudha. Hojiin kun yeroo ammaatti bifa biraan ykn qooda arkaan haraman qoricha farra aramaa itti fayyaddamuun kan gaaseeffamaa jirudha. Haa ta'u malee osoo malli kun hin argamiin duri gaafa aramaa araman namoonni ittiin hojii bufachuuf ykn jabatanii hojjechuuf weedduu ni weeddisu innis wal jalaa qabuun kan rawwatudha.

Weedduu jalaalaa fi Ayyanaa weeddisaa kan hojetanidha

4.1.5.1 Jaalala hiriyyaa isaaniif qaban agrsiisuuf

yeroo araman namoonni ittiin jalala waliif qaban ittiin ibsachuuf weedduu armaan gadii kana ni weeddisu

Abbaboo abaaboo yaa abaabilee
Yaa shirree yoo roobni roobeehoo
Darbaa masqalaa bukoo baalaan tolchuu
Kan sirbaan battalaa duboo raasaa kottuu
Yaa hiriyyee naan gitaa sifuudheen waa lixaa

Weedduu armaan gadii kana irraa wanti nu hubannu namoonni yeroo aramaa araman ittiin waliif jalala isaanii ibsuuf akka armaan gadiitti ni weeddisu yaada kana irraa wanti weedduu jalalaa iddoo daboottii ni weeddisu jechuudha .

Mana waaqoon lixaa yoo waaqi nu dadhabee
Kottu aramaan aramna tuufoo buqqifnaa
Naqamteefi diggaayii baallee waraqataa
Nama argaa jibban baay'ee safarataa
Adeemmii jarjaree taa'ee dubbii hin himuu
Kan foolii dadhabee taa'ee mudhii haa hiikuu
Darbaa masqalaa bukoo baalaan tolchuu

Yaa shirree roobaa yaa suurraayoo
Mana abbaa guduruu gurrattii gurguruu
Gargar nu hin baasiin waaqni gubbaasani
Gurratti gurguru yaa gurbayyoo

(Madda Obbo Oliiqaa Nagaroo 6/2/2014)

Weedduu armaan olii irraa wanti nuu hubannu kan yeroo aramaa dubartoonni waliin weeddisan yoo ta'u kan kana weeddifamuuf dadhabbiifi nuffi malee hojicha fiixaan baafachuuf akkasumas wantoota adda addaa ittiin ibsatu yeroofi wantoota jiruuf jireenya isaanii keessatti isaan mudate kan ittiin ibsatanidha

Mana abbaa guduruu gurratti gurratti gurgur
Gargar nu hin baasiin waaqni gubbaa sanii

(Madda Aadde Malkee Gammadaa 8/5/2014)

Kan jedhu hawwii walii wajjiin jiraachuu ykn tokkummaa hojichuu qabna kan jedhu kan agarsiisanidha. Kun immoo kan agarsiisuu hawasummaa kan jalalatiifi kan itti amanaan ta'uu hubachiisa. Akkasumas bo'oo walaloo weedduu olii kana keessatti koottu aramaa buqqiifnaa midhaan keessaa kan jedhu fedhii hojii kan waliin rawwachuuf qaban kan mulisuuf maal akka hojichaa jiran agarsiis. Walumaa galattii ergaan weedduu armaan olii kun keessaa wal jalala qabaachuu isaanii tokkummaa akka qabaatanii of guddisaan kan jedhu ergaa of keessaa ni qaba.

4.1.6 Weedduu Daboo yeroo Aanaan Raasuu

Akka odeef- keennitoonni jedhanitti gosti Daboo kun manatti dubartootan kan rawwata manidha kan dubartoonni dabaree dabareen kan weeddisanidha. Innis ummanni oromoo bu'aa loon irraa argatu keessaa qanaan cimisame walitti kuusuun erga ititee booda kan raasamadha dubartoonni yeroo hojii kana irratti irmatan akka hin mukootneef ittiin mal jajjabeessuufi kan isaan weeddisanidha.

Abuubbii abuubbii naa baa bahi
Abuubbii hudhoo ko naa bahii
Hudhoo sarara koo naa bahii
Hanga mataa sooretti naa bahii
Hidheen sirarrasaa naa bahii
Gabaattin sibaasaa naa bahii

(madda Haraaree baayisaa goobu 3/9/2014)

Wolaloon weeddu olii kana irra wanti hubatamu kan dubartiin yeroo fedhifi hawwii jiruuf jirenya ishee foyyefachuuf qabdu kallatti kanaan akka ibsachuu dandeessu kan agarsiisudha. Akkasumas yeroo gabaaba kessatti aannan raasani dhadhaa baasuf osoo hin dadhabin akka raawwataniif kan fayyadudha. Walumaagalatti wolaloon weeddu kanaa weeddu armaan olii hawwii aannan sun dhadhaa gudda akka bahuuf qabanifii dhadhaa. kana immo gurguruun qarshi itti akka jijjirachuu barbaadan ittin ibsachuuf kan gargargarudha. Gama biraatin immoo yeroo daboo kan raawwatan si'a'inaan raawwachuuf kan weeddifamudha. Akkasumas sagaleefi hojichi kan waliin qindaa'edha ykn akkaataa ittin raawwatan kan mullisu dha.

4.1.7. Weeddu daboo yeroo daakuu waliin daakan

Akka odeef-kennitonni jedhanitti daakun kan namonni yeroo durii qaroominni hin jirre midhaan gosa adda addaa nyaataf ykn dhugaati garagaraa ittin naquu fi dhagaa irrati bullessani dha. Kunis dubartootaan ka raawwatamu dha. Akkasuma hojii namatokkoo fi yeroo tokkotti hojjetamu dha innis dabaree dabareen daakuu sana walgargaara weeddisu yeroo hojii kana dalagan nuffii malee akka raawwataniif weedduu adda addaa weeddisu. weeddun kunis kan jaalalaa kan fuudhaaf heerumaa ykn kan biro ta'uu danda'a.

4.1.7.1. Bu'aa midhaanii yeroo daakuu ittiin ibsuuf

Akkuma beekamu namni osoo midhaan hin nyaatiin jiraachuu waan hin dandeenyeef faayidaan midhaanii guddaa akka ta'e ittiin ibsuuf weedduu kana niweeddisu

Bishingaa isa mataa okkoo

Xaafi isa jormoodoo

Boqqollo isa kurkuffee

Dagussaa isa mataa tuutaa

Isatu tuuta galchaa

Weeddu olii kana irraa wonti huubatamu faayidaa midhaan qabu bifa kanaan kan ibsaniidha. Bishingaa isa mataa okkoo kan jedhu isa ija baayyee kan qabu kan ibsuu dha.

Dagussaa isa mataa tuutaa

Isatu tuuta galchaa

Kana jechuun Daagujjaa isa ija baay'ee qabuti maatii baayyee galcha jechuudha.akka ta'e xinxalama jechuudha

4.1.7.2 Wal onnachiisuuf

yeroo durii akkuma beekamu yeroo qaroomni hin jirree dubartoonnii dabo waliif ba'uun daakuu waliif daaku yeroo sana wal jajabeessuuf weedduu armaan gadii waliin weeddisu

Yaa hurri rooba dirrisaa
Qalee wal nyaatee firriisaa
Yoona nimaraataa biyyiisaa
Yaa hurrii roobaa dirrisaa
Soddeen hin kolfa firriisaa
Ciiseen geeraraa diinniisaa
Daakun yaabee dirrisaa
Adeemaan kolfaa dirrisaa
Gaangeen seexana girrisaa
Qalee wol nyaatee firriisaa
Yoona ni maraata firriisaa

(Madda Aadde Araaree Baay'isaa 6/8/2014)

Weedduun armaan olii kan agarsiisu ittin hojii sana dadhabbii fi mukuu male akka rawwachuuf kan tajaajiludha. Weeddun kunis waa'ee hojichaa kan ibsu osoo hin taanee kan itti fayyadamuun daboo sanaakka hojjetaniidha. As kessatti dubartoonni yeroo gareen hojjetan akka hin dadhabneef ittin wol kakaasuuf ittin woljajjabessu f ittin fedhii isaanii ibsachuuf itti gargaaramu. Wolumaa galatti weedduun yeroo daboo kan weeddifamu dha.

Ergaan weedduu daboo kanaa weedduu kanaan qabatanii waa'ee fedhii isaani akkasumas wa'ee dandeetti isaanii kan ibsataniidha

4.1.8 Weedduu yeroo daboo qonnaa

4.1.8 .1 wal onnachiisuuf

Wol-irraandheessinugurbaa
Hoo –hee jaallee gurbaa
Wolirran dheessinu gurbaa
Jalaaqaboo

Weedduu kana irraa wanti hubatamu yeroo daboo qonnaa ittiin wal jajjabeessuuf akkasumas nama dadhabee ittiin jabeessuuf weedduu kanatti gargaramu.

Hoo-hee jaallee gurbaa Wol irra hin dheessinu gurbaa
Kottaa mee n i kaanaa wal irraa hin dheessinu gurbaa
Yoo hojjenne malee Hin badu hiyyummhinaan

4.1.8.2 Yeroo qonnaa jaalala waliif qaban ittiin waliif ibsachuuf

Kaleessa galgala
Yaa galgalessituu
Anoo jira jettee
Na hin jajjabeessituu

(madda lamuu Dalanaa ganda kubee 3/9/2014)

weedduu armaan olii irraa wanti hubatamu namoonni daboo sana hojjechaa jiran jalaala walii isaaniif qaban ittiin waliif mul'suuf akka weeddisan irraa hubatama .ergaan isaa immoo nutoo waliif jirra jennee osoo wal jajjabeesinee yaada jedhu of keessaa qaba.

4.1.8.3 Yeroo qonnaa sana jalala qotiyooof qaban agarsiisuuf

Weedduu kana irraa wanti hubatamuu yeroo daboo qonnaa sana qotiyoo ittiin faarsuuf weeddifama

Yaa qotiyoo qotii
Qotee bulaa ka'ii
Calla ke guddisii
Mee beela balleessii-----jalaa qaboo

Akkuma beekamu ummanni oromoo akkuma qonna jaallatu qotiyoo qotus akka wan inni afaan san hubatuu weeddisuu qotiyoo isaas nii weeddisa jechuudh kana irraa wanti xiinxalluu qonnaan bulaaf qotiyoon akka calla guddisan hubanna jechuudha.

4.1.8.4 Yeroo weedduu sanaan uumaa isaanii kadhatan

Akkuma beekamuu bokkaan yoo caamee googinsa biyyatittii fiduu waan danda 'uuf akka isaaniif roobu waaqa isaanii weeddisaa uumaa isaanii kadhatu.

Yaa bokkaa roobii
Qonna Kenya qonnaa
Yaa birraa bariihii

Aramaa buqqifnaa

Akkuma weedduu armaan olii irraa hubamuuf yalametti arfaasaan yeroon roobii yeroon nu caami jechuun rabbiin kadhatu jechuudha akkasumas yeroo haaman roobni yoo roobe midhaan balleessuu waan danda'uuf yaa bokkaa nuuf caami jechuun rabbiin kadhatu jechuudha.

Yaa bokkaa nuu caamii

Midhaan haamnee dhoofnaa

Humnaan tokkummaa qabaannee beelaaf hiyyummaa balleessinaa jabaadhaa jechuudha .

Humnaan tokko taanee

Dhibee balleesinaa

Yaa lammii biyya koo

Ka'a maalif teenyaa

Wal arkaa hin fuunu

Anga human keenyaa

Weedduu armaan olii irraa wanti nu hubannu hojii hojjechaa jirru kana dhaabannee wal irratti ilaaluu dhiifnee wal haa gargarru jechuudha.

Weedduu armaan gadii irraa wanti hubatamu yeroo daboo haamaa ittiin wal qeequuf yookin immoo namnii hojii hin hojjenne akka hojjetuuf akka kashalabbee hin taane kan agarsiisudha .bo'oo duraa yoo ilaallee biliqiseen deessee kan jedhuu dubartittii deesse jechuu dha.farsoo giftiin naqxee nyaata marqaa seetee liqmsitee teessee jechuun immoo erganyaattanii dhugdani hojiitti ka'aa jabaadhaa jechuudha

Biliqqiseen deessee (2)

Farsoo giiftin naqxee

Nyaata marqaa seetee

Liqmsitee tessee?

Yaa farsoon jedhe malee

Yaa daboo eenyutu

Maqaa ke e dhahee

Akkuma armaan oliitti xinxalamuuf yalametti ergaan weedduu armaan olii kun hojiif wal kakaasuu yaada jedhu irraa xinxalla jechuudha.

Cabi abbafuu hin tollee
Gindoon namaqotuu
Kan daarii marmaaru
Kan maanyaa ammaruu
Gindoo nama hin qonnee
Cabi abba fuu hin tollee
Jetti yoo qonnarra

daboon yeroo qannaa qotan wal onnachiisuuf weedduu armaan oliitti ni gargaramu weedduu daboo kan maanyaa hammaru kan jedhu xaafii diimaaf adii wal makaa qotanii manatti galchuu jechuudha weedduu kana irraa kana xiinxalla jechuudha.

4.1.9. Weeddu daboo yeroo tumaa midhaanii

Akka odeef-kennitonni jedhan itti tumaa jechuun gosa midhaani kan akka boqqollo Nuugi fi biqila farsoof ta’u mooyyetti naqun irra deddeebi’anii kantumanidha. Haala qabatamaa yeroo amma jiruun hojii kun qooda moyyedhaan tuman baabura midhaan itti fayyadamaa kan jiraniidha. Kana irraa kan ka’e umna namaa raawwachuun hafaa dhufeera. Hata’u malee osoo malli kun hin argamin dura namonni daboo wolii bahuudhan osoo haara hin galfatin weedduu tumaa midhaanii kana weeddisaa walii hojii saanii hojjechaa turaniru weeddicha immoo irra deddebin kan sirbamudha.

Dorgaa dorgee boqqollooha
Abbantumu human qabaa
Kan dadhabe ulfa qabaa
Ulfa raachaa simaraacha
Ulfa hantutaa ittin duuta

(Af. Gaaffi Aadde Yaadattuu Abdii 5/8/2014)

Weeddu kana irraa wanti hubatamu namonni daboo akkasii kessatti yeroo qooda fudhattan miira waldorgommi keessa galuun saffisaan hojicha raawwatu. Sagalee fi akkaata hojichi itti raawwatuun walalon weeddicha itti dhiyata. Kun immo yeroo gabaaba keessati heedduminaan hojjechuun jireenya isaani fooyyefachuuf isaan gargaara. Sochii fi sagaleen isaan ittin weeddisan haala hojichaa kan bu’uureffatedha. Akkasumas waliii saanii seexessun kan raawwatamanidha. Fkn abban tumu umna qaba kan jedhu namni wolitti fufiinsan tumu cimaa dha. Akka jechuuti

Yeroo kana miira dorgommi keessa waanjiruuf ciminni isaan mullisuuf hamileedhan hojjetu. Akkasumas akka hin dadhabneef hamilee godhatanii hojjetaniif gargaarudha. Kan dadhabee ulfa qabaa kan jedhu immoo akkuma beekamu namni ulfata'eni dadhaba waanta'ef ati dadhabadha ittin jedhanii waan ceepha'aniif isa jalaa bahuuf namni sun hamilee godhatee tuma jechuudha. Gaafa weeddun kun weeddifamu immoo namni dadhabe illee seexa gudhachuun jabaatee tumicha tuma.

4.1.9.1 Wal-cimsuuf

Inni guddaan weedduun daboo jirenya hawaasummaa kessatti barbaachisaniif yeroo daboo akkaiittin jabaatanii hojjetaniif cimsuu jechuun akka namni jabaate hojii tokko raawwatuuf hamileekennufi dha. Yookiin seexessuu onnee ittii horuu jechuu dha.

Ummanni Oromoo jiruuf jireenya isaa kessatti yemmuu namni waan tokko hojjetu wonti sun gaarii ta'ee yoo itti argame jajjabeessuun gargaara. Daboo qonnaa fi daboo adda addaa yeroo hojjetan weedduu daboo adda addaa ittiin waljajjabeessuuf.

Abbaan tumu human qabaa

abbaan dadhabe ulfa qabaa.

Bo'oo wolaaloo weedduu daboo olii kanarraa wonti huubatamu namoota daboo sana hojjechaa jiran lamaan miira woldorgommi isaani saan kessatti akka uumamuuf namni wolitti fufiinsaana tumaa sana tumuun kan human qabuu dha.

Kan dadhabe ulfa qaba jechuun akka isaan seexa godhatanii tuman gochu fidha.

BOQONNAA 5: CUUNFAA, ARGANNOO FI YABOO

5.1 Cuunfaa

Qorannoo mata duree xinxala ergaa weedduu daboo irraatti xiyyeeffata. Aanaa Giddaa Ayyanaa fi HarooLimmuu walitti qabaman jedhu irratti adeemsifamee dha. Kaayyoon qorannoo kanaa weedduu oromoo kan daboo irratti xiyyeeffatan xinxaluun barreeffamatt ijijjiruun dhaloota dhufuuf olka'uu dha. Qorannoo kana gaggeessuuf mala qorannoo akkamtaa fayyadameen jira. Iddattoo filadhes mala iddatteessuu miti Carraadha. Gosoonni iddatteessuu mit carraa keessaa akkaayyootti fayyadhamuun. Gandoota aanichaa keessaa ganda 2 yeroo qonnaa akkasumas yeroo midhaan dhahinsa ganda goobu guddaa keessaa yeroo qonnaa akkasumas ganda kalalaa keessa yeroo aanaan raasuu hojicha keessatti hirmaachuufi bakka sanatti argamuun akkasumas namoota Aanichaa keessaa weedduu daboo irratti muxannoo fi beekumsa qaban irraa Af-gaaffii, Daawwannaa odeeffannoo oddeef- kennitoota irraa argame xinxalame jira. Gaaffile bu'uura kanneen akka weedduun daboo qabiyyeewwa akkamii of keessaa qaba? gosootaa fi weedduu daboo irratti xiyyeeffatan maalta'a dha? Kan jedhuuf Weedduu yeroo, haamaa, weedduu yeroo midhaan dhahinsaa, weedduu yeroo gargura hidhaa. Weedduu yeroo haraman weedduu yeroo daakuu daakanii weedduu yeroo aanaan raasaa fi weedduu yeroo tumaa midhaniidha. Itti ansuun gaaffilee maalfa'i? Weedduu daboo maal maal fa'i? Kan jedhuuf weedduun daboo dinagdee hawaasni gaamta fedhii adda addaa akka mul'isu jireenya hawaasumma mul'isuu irratti, seenaa hawaasaa mul'isuu, hawwii namni ofif nama biraaf qabu kan mul'isuu fi yeroo waan tokko ittiin dalagamu kan mu'isu akka ta'un xinxalamee jira. Akkasumas faayidaaleen ergaa weedduu daboo irratti xiyyeeffatan maalmaafa'ii? Kan jedhuuf weedduun daboo faayidaalee kanneen akka walgootomsuf yookiin cimsuuf qabeenyaa wali isaanii ittiin jajachuf kan ittiin kan isaan itti hin tollee komatan, gorsuuf yookiin wal barsiisuuf jiruuf jireenya keessatti wal qeequuf akka ta'e xinxalameera.

5.2 Argannoo

Mata duree xinxala ergaa weedduu daboo goodina wallagga bahaa aanaa giddaa Ayyaanaafi haroo limmuu keessatti ragaaleen qorannichaa funanamaniii erga xinxalamanii booda akkasumas odeef kennitoota erga fudhatame booda maalummaa, gosoota, faayidaa ergaa weedduu daboo irratti odeeffannoo odeef kennitoota irraa argame irraa argannoowwan argaman akka armaan gaditti dhiyaataniru.

Gosoota weedduu daboo namoota lamaa fi isaa oliin kan weeddifamu ta'uu: weedduu daboo yeroo haamaa midhanii, weedduu daboo yeroo midhaan calleessaa, weedduu daboo yeroo midhaan haramaa. Weedduu daboo yeroo tumaa midhanii fa'a akka ta'an bira gahameera. Qabiyyeen ergaa weedduu daboo dinagdee mul'isuu irraatti yeroo mul'isuu irraatti hawaasummaa mul'isuu irratti, hawwii namni qabu agarsiisuu fi biraga'eera. Faayidaan ergaa weedduu daboo: walgootomsuuf walcimsuuf, ittiin walgoorsuu yookiin walbarsiisuuf jiruuf jireenya keessatti waan qeequuf komachuuf, akkata'an biraga'ameera. Weedduu daboo kanneen biro irraa wanti adda isa godhu meeshaalee muuziqaa tokko malee kan gaggeeffamuu fi sagalee weedduu daboo fi weeddichi kan walqabatan akka ta'an bira gahameera.

- Weedduun daboo yeeroo weeddifamu qabiyyeewwan addaa addaa ofkeessaa ni qabaata isaanis; wal onnachiisuu, wal qeequu, wal jajuu wal gootomsuu wal kakaasuufi hojiitti wal galchuuf qabiyyeewwan kana faa of keessaa akka qabaan qorannoo kana keessatti ibsameera,
- Ergaan weedduu daboo wai onnaachiisuuf yoo ta'e namni dadhabee jiru tokko akka jabaatuuf yookiin akka warra cimootti akka hojtuuf akkasumas namni dadhabaan akka booddeetti hafu dadhabinni kun immoo akka gara ciminaatti jijjiramuuf afaani basanii itti dubatu osoo hin taane weedduu kanaan ergaa itti dabarfatu .kana malees yoo wal qeequuf ta'es wanta namni hin jallannee waan hawaasni jibbuu qeequun waan sun badaa ta'uu isaa hubatee akka irraa of qusatu yookin akka gara gaariitti jijjiratu gochuuf ergaa kanafaa qaba .akkasumas nyaataaf dhugaatii nuuf fidaa jechuu yoo barbadaniis afaanii bafatanii yoo fidaa osoo hin jennee weedduutiin akka abbaan daboo warra daboo hojjetan hin beelesinee hin dheechofnee ergaa dabarfatu jechuudha . nyaanniifi dhugaatiin nutti

xiqqaatee nuuf dabalaa ergaa nuttii dhiyeera nigella kan jedhu ergawwan akkasii of keessaa akka qabu qorannoo kanaan xinxalameera .

- Faayidaan ergaawwa weedduu darbanii akkuma beekamuu hawaasni oromoo bara durii jalqabee aadaa wal gargarsaa qaba aadaa wal gargarsaa kana keessaa immoo daboon isa tokko akka ta'e qorannoo kana keessatti xinxalamee jira faayidaan ergaa weedduu daboo darbanii immoo nama ko'eessa tokkoo akka omishini isaa alatti jalaa hin banneef weeddichaan wal kakaasaa hojii sana akka xummuranif faayidaa akka qabu qorannoo kanaan xinxalameera .
- Faayidaan itti fufiinsii weedduu daboo hawaasa oromootiif akka dhaloonni boodaa dhufu aadaa wal gargaarsaa akka hin daganneef weedduun daboo yoo jiraatee akka namoonni gara laafummaa waliif qabataniifii akka isaan aadaa kana iddoo daboo sanatti weeddisuun aadaa sirba daboo akka wal jijjiraniif kanaaf weedduun daboo kun itti fufinsaan yoo ture faayidaa guddaa akka qabu hawaasni oromoo beekuu akka qabu xinxalameera.

5.3 Yaboo

Yaboon qorannichaa argannoo bu'uuraa irratti hunda'uun akka armaan gaditti ibsamani jiru.

- ✓ Ergaan weedduu daboo Oromoo irratti xiyyeeffatan Aannaan Gidaa ayyanaa fi Haroo Limmu keessatti yeroo amma dagatamaa dhufee jiraachuun yoo ibsaame jiraatullee weedduun daboo kun ciminana jiruu fi jireenyaa Hawaasaa keessatti cimee akka itti fufuuf qaama dhimmi ilaallatuun irratti hojjetamuu qaba.
- ✓ Weedduu Daboo irratti xiyyeeffatan jiruu jireenyaa Hawaasuumma keessatti qoodaa guddaa kan qabu waanta'eef kana hubachuun rakkoo jiruuf furmaata lachuu qajeelchuun hawasaa akka tajaajiluu qabu, qaamni dhimmi isaa ilaallatu taasisuu qaba.
- ✓ Abbootti Gadaa abbootti amantaa fi geggeestoonni aanaa weedduun daboo kun dhiibbaa amantaa irratti siyaasa irratti akka hin geessinee hawaasa hubachisuun kunuunsuu.
- ✓ Waajjirri aadaa fi Turizimii Aanaa Giddaa Ayyaanaa fi Haroo Limmu weedduu daboo aanichaa keessatti gaggeeffaman sagaleef Vidiyoon waraabuun funaanamee barreeffamatti hiikuun osoo ka'ani.

- ✓ Weedduu Daboo qabiyyeef faayidaa isaanii irratti hunda'uun utuu qabiyyee barnootaa keessa galanii. Barsiisoonni Afaan oromoo fi hojjettoonni Ogummaa kanatti hidhata qaban dhimmaa weedduu daboo kana irratti osoo bal'inaan hojjetanii.
- ✓ Weedduu yeroo, haamaa, weedduu yeroo midhaan dhahinsaa, weedduu yeroo gargura hidhaa. Weedduu yeroo haraman weedduu yeroo daakuu daakanii weedduu yeroo aanaan raasaa fi weedduu yeroo tumaa midhanidha.

WABIILEE

- Addunyaa Barkeessaa (2011). *Akkamtaa: Yaad rimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee.
- Asafaa Tafarraa (2006). *Anaaniyaa. Finfinnee*: Birannaa Interprise.
- Asafaa Tafarraa. (2009). *Eela.Oguma Oromoo*. Finfinnee: Far East Trading plc.
- BBO (1991) .*Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Jildii IV. Finfinnee
- BBO (1993). *Afoola Oromoo Sirba Warroommii ...Geerarsa Jildii I*. Finfinnee
- BBO (1999).*Afoola Oromoo Tuulamaa: walaloo geerarsaa, faaruleefi sirboota addaaddaa*.Jildii II.fifinnee
- Bascom, W.R. (1965). *Functions of Folklore*, in Dundes, A.1965.The study of Folklore Burkelay: Printice-Hall, Inc.
- Ben Amos. (1975). *Towards a Definition of Folklore in Context*.(Reading in American folklore). Newdeli: South Asian Publishers ltd.
- Bukenya, A.et al (1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi: Nairobi University Press
- Dorson, R (1972).*Folklore and Foklife: an Introduction*. Chicago:the University of Chicago and London.
- Dundes, A. (1965). *The Study of Folklore*. Berkeley: Prentice-Hall, Inc.
- Elliott Oring (1986). *Folk groups and Folklore Geners*.Utah state university press.
- Eshete Gameda (2007). *African Sociiety and Egaliterian values.Oromo Folklore literature and Studies in a Contemporary Context*.ph D Thesis.
- Fedhesaa Taaddasaa.(2013).*Subii.Bu'uuraalee Og-barruu Oromoo*.Finfinnee.
- Fennegan Ruth (1970). *Oral Poetry: Its Nature and Significance and social context*. Cambridge: University Press
- Gemmechu Bekele (2003). *A study of major themes in some selleted songs of IfinishKeno*.Unpublished MA theses, Addis Abeba University.
- Georges, R. A and Jones, M.O. (1995). *Folkloristic: An introduction. Biloomingonton and Indiana polis*: Indiana University Press.
- Muktar Hasan (1994). *Some significance Oromo folk songs: with specific reference toJimma*.Unpublished BA Thesis. Addis Ababa University.
- Okpewho (1992) *African Oral Litration*.Indiana University Press. New Encyclopedia Britanica (1993, vol.11)

- Richard B.(1992). *Folklore cultural performances, and popular Entertainments*. New York: Oxford University press.
- Robert A.Georges and Michael Owen Jones (1995:170). *Folkloristics an introduction*. Indiana University press.
- Singh K. (2007). *Quantitative Social Research Methods*. India: Sage Publications India Pvt Ltd.
- Sumner, Claude. (1996). *Oromo Wisdom Literature: Oromo Folktales*. Addis Ababa: Central Printing.
- Sumner, Claude (1996). *Proverbs, Songs, Folktales.An Anthology of Oromo Literature*. Addis Ababa: Gudina Tumsa Foundation.
- Wasanee Bashaa, (1993). Qabee (lakk.4). Finfinnee: Comercial Printing Enterprise.
- Zoltan D. (2007) *Research Method in Applied Lingistics.Quantitative, Qualitative and Mixed Methodologies*. Oxford: Oxford University Press.

Dabalee A

Cheek liistii gaaffilee afgaaffiiif dhiyyatan

YUUNIVARSIITII JIMMA

KOLLEEJII, SAAYINSII HAWAASAA FI HUMAANIITIITTI

MUUMMEE BARNOOTA AFAANOROMOO FI OGBARRUU

Naannoo oromiyaa godina wallagga bahaa aanaa giddaa ayyaanaaf haroo limmuu weedduun daboo ergaa inni of keessatti qabu ilaalchisee afgaaffii dhiyaate .duraan dursee galma gahiinsa qarannoo kanaatiif ragaa naaf kennuuf hayyamamoo ta'uu keessaniif isinin galateeffadha .kaayyoon guddaan gaafannoo kanaa xiinxala ergaa weedduu daboo hawaasa oromoo ilaalchisee ragaa funanuufidha ragaa naaf kennitanis galma gahiinsa hojii qorannoo kanaatiif murteessaa waan ta'eef hanga danda'ametti haala qabatamaa hawaasa keessa jiru irratti hundooftanii amanamummaan akka naaf kennitaniif kabajaan isin gaafadha.

maqaa ----- saala-----umurii -----

Teessoo;aanaa-----ganda -----gahee hojii-----gafilee afgaaffii

1 faayidaan weedduu daboo maalii? Mee natti himaa /

2 qabiyyeen weedduu daboo maal maalii ?

3 mee weedduu daboo beektan natti himaa

4 akka aanaa kanaatti weedduun daboo haala maalii irra jira ?

Galatoomaa!, Umurii dheeradhaa!

Dabalee B

KOLLEEJII, SAAYINSII HAWAASAA FI HUMAANIITIITTI
MUUMMEE BARNOOTA AFAANOROMOO FI OGBARRUU

maqaa ----- saala-----umurii -----

Teessoo;aanaa-----ganda -----gahee hojii-----gaffilee afgaaffii

1. Walaloon weedduu daboo kanaan maal fa'a jechuun akka weeddifamu dhaggeeffachuun daawwachuu
2. Hariiroo weedduun daboo jiruuf jireenya hawaasa wajjiin qabu haala kamiin akka ibsamu dawwachuu
- 3 .Weedduun kun eessatti akka weeddifamu daawwachuu

Galatoomaa!, Umurii dheeradha

Dabalee C

Seen dubee namoota Af gaaffif dhiyaatanii

<i>T/l</i>	<i>Koodii</i>	<i>Maqaa</i>	<i>saala</i>	<i>umuri</i>	<i>aanaa</i>	<i>Ganda</i>	<i>G hojii</i>	<i>Sad.Barr.</i>	<i>Guyyaa</i>
1	AK	Akkasaa kumsaa	dhi	60	Haroo limmu	Goobu Guddaa	q.bulaa	2	8/6/2014
2	AK	Abdiisaa Kabbadaa	dhi	60	”	“	“	6	12/6/2014
3	LD	Lamuu Dallanaa	Dhi	61	G/AYYAANAA	Kaamelaa	“	6	18/6/2014
4	ON	Oliiqaa Nagaroo	Dhi	60	“	KUUbee	Q BUlaa	0	18/6/2014
5	TI	Toleeraa Itichaa	dhi	60	Haroo Limmuu	kalaala	Q bulaa	5	8/8/2/14
6	HB	Haraaree Baayisaa	du	60	G Ayyaanaa	G guddaa	Q bulaa	0	8/8/2014
7	XG	Xuree Gobanaa	du	60	Haroo limmuu	kalaala	Q bulaa	0	5/8/2014
8	TQ	Tasfaa Qixxeessaa	dhi	38	Haroo limmuu	Kalaala	H mootummaa	digirii	5/9/2014
9	DW	Dassaalee waqtoolee	dhi	40	G/ayyaanaa	G0/Guddaa	H0/motummaa	digirii	8/9/2014
10	NG	Nagaroo Guddinaa	dhi	20	H/limmuu	Kalaala	Q bulaa	12	7/10/2014
11	CM	Caalaa Margaa	dhi	23	h/limmuu	kaalaaa	Q bulaa	9	8/10/2014
12	SI	Sooromee Ittafaa	du	23	H/limmuu	meexxi	Q bulaa	8	6/10/2014
13	BM	Boontuu Margaa	Du	28	G/ayyaanaa	Goobuu guddaa	Q bulaa	12	8/10/2014

Dabalee D

Seen duubee namoota dawwannaaf dhiyatani

T/l	kooddii	maqaa	saala	umurii	Aanaa	ganda	G hojii	Sad baru	Guyyaa ragaan fudhame
1	MW	Margaa waaqnaa	dhi	53	G/Ayyaanaa	Goobu	Ho /mootummaa	dip	7/10/2014
2	YH	Yaadanii H aylee	Du	18	“	kamelaa	Q bulaa	9	3/8/2014
3	HF	Hayilee Fufaa	Dhi	58	“	Goobu	Q bulaa	11	8/9/2014
4	YG	Yadataa Getaachoo	Dhi	27	“	kamelaa	Q bulaa	5	7/8/2014
5	KA	KUmee Abdiisaa	Du	40	Haroo limmuu	kubee	Q bulaa	7	5/8/2014
6	GS	Geexee simaa	Du	39	”	meexii	Q bulaa	8	8/6/2014
7	SG	Soorii Getaahun	Dhi	30	Haroo limmuu	Kalaala	Q bulaa	3	6/10/2014

Dabalee E

Suuraa namoota daboon haamaa hamanii

Fakkii yeroo xaafii haamaa ganda goobu guddaa

Dabalee F

Yeroo xaafii haamaa ganda kalaalaa

